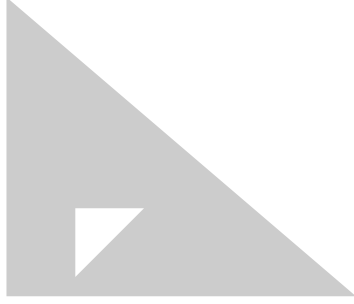

शिवसेनेतील माझी २० वर्षे

आ. डॉ. नीलम गोऱ्हे

मन-रंजन प्रकाशन, पुणे.

शिवसेनेतील माझी २० वर्षे । आ. डॉ. नीलम गोन्हे

Shivsnetil Mazi 20 Varshe | Dr. Neelam Gorhe

- प्रथम आवृत्ती : १९ फेब्रुवारी २०१८
- © आ. डॉ. नीलम गोन्हे
सिल्व्हर रॉक्स, मॉडेल कॉलनी,
हरेकृष्ण मंदिर पथ, पुणे - १६.
भ्रमणध्वनी : ९८२०३५१२७५
Email : neelamgorhe@gmail.com
- प्रकाशक : मनोहर सप्रे
मन-रंजन प्रकाशन
द्वारा : शुभांगी एन्टरप्रायझेस
२१/२२, नवस्नेहदीप अपार्टमेंट,
अष्टभुजा मंदिराजवळ,
नारायण पेठ, पुणे - ४११ ०३०.
मोबाईल : ९९६०४८८७३८
- मुखपृष्ठ : संतोष कोंढेकर
- अक्षरजुळणी : शुभांगी एन्टरप्रायजेस, पुणे.
भ्रमणध्वनी : ९०४९६८२२९७
- मुद्रक : न्यू भारत प्रिंटर्स, पुणे.
- किंमत : ₹ १००/-

माझी प्रिय आई लतिकाताई गोन्हे
लिटिल सिस्टर जेहलम जोशी,
लाडकी लेक मुक्ता,
प्रिय सत्यजित व सतलज,
रश्मी, रोशनी व ईरा
यांना प्रेमपूर्वक अर्पण...

अनुक्रमणिका

■ प्रास्ताविक	७
■ शिवसेनेत प्रवेश	९
■ पश्चिम महाराष्ट्राची जबाबदारी	१६
■ विधान परिषदेत प्रवेश	२०
■ विधानसभा निवडणूक	२२
■ बॉम्बस्फोट आणि मुंबईवरील हल्ला	२६
■ मुंबईतील अतिवृष्टी	२८
■ पुणे जिल्हा संपर्कप्रमुख	३१
■ 'प्रवक्ता'पदाची जबाबदारी	३६
■ विशेषाधिकार आणि राजशिष्टाचार	४१
■ महिलांच्या प्रश्नावर लेखन	४४
■ समारोप	६१

प्रास्ताविक

दि. २२ फेब्रुवारी १९९८ रोजी मी शिवसेनेत प्रवेश केला. मी पूर्ण विचारांती हा निर्णय घेतलेला होता. त्या वळणास, २० वर्षे पूर्ण होत असताना प्रकाशित होत असलेले हे पुस्तक म्हणजे आत्मकथन नसून, गेल्या २० वर्षांतील काही घटनांचा तसेच मला आलेल्या राजकीय अनुभवाचा हा काहीसा गोषवारा आहे, असे म्हणता येईल.

शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांनी मला शिवसेनेत काम करण्याची संधी दिली आणि आता पक्षप्रमुख श्री. उद्धव ठाकरे यांनी माझ्यावर महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्याही सोपवल्या, त्यामुळे मला मनासारखे काम करता आले हे या निमित्ताने नमूद करायला हवे.

राजकीय पक्षात प्रवेश करून फक्त सत्तेच्या सोपानाकडे जाणे हा माझा हेतू कधीही नव्हता. विरोधी पक्षात राहूनही चांगले काम करता येते, हे मला माहीत होते आणि माझ्या गेल्या सुमारे ३० वर्षांच्या राजकीय अनुभवाने मी हे सांगू शकते.

शिवसेनेत आल्यानंतर मला सक्रीय स्वरूपाचे काम करता आले आणि ज्या कामाची मला आस आणि आवड आहे, त्या महिलांच्या प्रश्नावर काम करण्यासाठी शिवसेनेत मला अधिक ताकद मिळाली.

गेल्या २० वर्षांच्या शिवसेनेतील माझ्या कारकीर्दीत मला जे काही गवसले, ते माझ्या आणि पक्षाच्या भावी वाटचालीत उपयोगी ठरणार आहे. शिवसेना पक्षप्रमुख श्री. उद्धव ठाकरे यांनी २३ जानेवारी २०१८ रोजी झालेल्या पक्षाच्या राष्ट्रीय कार्यकारिणीच्या बैठकीत आगामी राजकीय वाटचालीची घोषणा केली आहे. शिवसेना लोकसभा आणि विधानसभेच्या निवडणुका या पुढील काळात स्वबळावर लढणार असल्याचे त्यांनी जाहीर केले आहे. एक शिवसैनिक आणि पक्षाची विधान परिषद सदस्य म्हणून पक्षाची भूमिका जनतेपुढे मांडण्याचे

नवे आव्हान या निमित्ताने निर्माण झाले आहे. त्याला सामोरे जाण्यासाठी माझ्यासारखे कार्यकर्ते आता सज्ज झाले आहेत.

दि. ३० ऑक्टोबर २०११ रोजी माझे वडील श्री. दिवाकर गोन्हे यांचे निधन झाले, तर १७ नोव्हेंबर २०१२ रोजी शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांचे निधन झाले. त्या आधी ज्येष्ठ साहित्यिक आणि माझे सासरे श्री. विंदा करंदीकर आणि माझ्या सासूबाई सौ. सुमा करंदीकर यांचेही निधन झालेले होते. या घटना ही माझ्या वैयक्तिक दृष्टीने मोठी हानी आहे. त्यामुळे आयुष्यात मोठी पोकळी निर्माण झाली, अशीही माझी भावना आहे. अर्थातच त्यांनी माझ्या आयुष्याचा जो पाया रचला त्याचा विसर मला पडणार नाही. त्यांच्या विचारांचे सामर्थ्य माझ्या पाठिशी असल्याने आगामी काळात मी पूर्वीप्रमाणेच वाटचाल करित राहीन, असे मला वाटते.

शिवसेनेची विधान परिषद सदस्य म्हणून काम करण्याचा गेल्या १६ वर्षांचा अनुभव माझ्या गाठीशी आहे. विधान परिषदेत केलेल्या कामाचा अहवाल आजपर्यंत तीन पुस्तकांमधून मी मांडलेला आहेच. शिवसेनेत २० वर्षे पूर्ण होत असताना मागे वळून बघावे, या दृष्टीने या पुस्तिकेचा प्रपंच केलेला आहे. वाचकांना हा प्रयत्न आवडेल, असा मला विश्वास आहे.

– आ. डॉ. नीलम गोन्हे

- विधान परिषद सदस्य
- शिवसेना प्रतोद विधान परिषद
- प्रवक्ता व उपनेता शिवसेना

दि. १९ फेब्रुवारी २०१८

शिवसेनेत प्रवेश

शिवसेनेत प्रवेश करण्यापूर्वी वेगवेगळ्या सामाजिक संघटना आणि राजकीय चळवळींमध्ये मी काम केले. ‘स्त्री आधार केंद्रा’च्या माध्यमातून काम करण्याचा प्रदीर्घ अनुभव होता. विशेषतः पुणे जिल्ह्यात माझा वावर अधिक होता. मात्र, राजकीय विचारांच्या पलीकडे जाऊन सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींशी वेळोवेळी झालेली चर्चा आणि विविध कार्यक्रमांमध्ये असणारा सहभाग यामुळे एकंदर वातावरण सौहार्दाचेच होते. शिवाय पुणे शहर हे शैक्षणिकदृष्ट्या पुढारलेले असल्यामुळे इथे एकमेकांच्या विचारांचा आदर करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या अधिक आहे. याचाही परिणाम एकंदर व्यक्तिमत्त्वावर होणे स्वाभाविक असते.

मी ज्या विचारसरणीत आधी काम केले, ती विचारसरणी आणि शिवसेनेचा व्यापक हिंदुत्वाचा विचार यामध्ये काहीना फार मोठा फरक आहे, असे वाटू शकेल. त्यामुळेच मी ज्या वेळी शिवसेनेत प्रवेश करण्याचा निर्णय घेतला, त्या वेळी माझ्यावर टीका होणे, हे स्वाभाविक आणि अपेक्षित होते. राजकीय क्षेत्रात एकमेकांवर टीका करणे हा प्रवाह कायमचाच आहे. त्यादृष्टीने माझीही त्यासाठी मानसिक तयारी होती.

सन १९९८ मध्ये देशात श्री. अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे सरकार सत्तेवर आलेले होते. शिवसेनेचा त्यात सहभाग होता. याच काळात माझी श्री. उद्धवजी ठाकरे यांच्याबरोबर भेट झाली आणि त्यांच्याशी झालेल्या चर्चेनंतर माझ्या मनातील अनेक प्रश्न,

शंका यांचे व्यवस्थित निराकरण झाले. या प्रदीर्घ चर्चेनंतर काही दिवसांतच मी शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांची त्यांच्या 'मातोश्री' निवासस्थानी भेट घेतली आणि त्याचक्षणी माझा एका वेगळ्या विचारप्रवाहात प्रवास सुरू झाला. या प्रवासाला आता २२ फेब्रुवारी २०१८ रोजी २० वर्षे पूर्ण होत आहेत. गेल्या २० वर्षांत एवढ्या वेगाने घटना घडल्या की, मागे वळून पाहताना त्यातील महत्त्वाच्या घटनांची नोंद करून ठेवणे आवश्यक वाटले.

महाराष्ट्रात त्या वेळी सन १९९५ मध्ये श्री. मनोहर जोशी यांच्या नेतृत्वाखालील शिवसेना आणि भाजप युतीचे सरकार सत्तेवर होते. त्या सरकारला सत्तेवर आणण्यात शिवसेनाप्रमुख हिंदुहृदयसम्राट श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांची अत्यंत महत्त्वाची भूमिका होती. तत्पूर्वी म्हणजे १९८५ साली इंदिरा गांधी यांच्या हत्येनंतर केंद्रात आलेल्या राजीव गांधी यांच्या प्रचंड बहुमताच्या सरकारमुळे भाजपसह सर्व विरोधी पक्षांसमोर मोठे आव्हान उभे राहिले होते. त्यानंतर हिंदुत्ववादी विचारांच्या संघटनांनी हिंदुत्ववाद आक्रमकपणे पुढे आणला आणि राजकीय परिस्थिती बदलू लागली. शिवसेना आणि भारतीय जनता पक्ष यांच्यात युती झाली आणि महाराष्ट्राच्या राजकारणाला एक वेगळी दिशा मिळाली. काँग्रेस पक्षाला एक समर्थ पर्याय पुढे येऊ लागला होता.

मी शिवसेनेत प्रवेश केला त्या वेळी माझा राजकीय, सामाजिक क्षेत्रात चांगला वावर होता. विशेष म्हणजे मी शिवसेनेत दाखल झाल्यानंतर लगेचच शिवाजी पार्कवर झालेल्या प्रचंड सभेमध्ये मला बोलण्याची संधी मिळाली. या सभेत श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांचे भाषण हे प्रमुख औत्सुक्य होते. सभेला सुरुवात होण्याआधी त्या वेळचे मुख्यमंत्री श्री. मनोहर जोशी आणि उपमुख्यमंत्री श्री. गोपीनाथ मुंडे यांच्याशी माझी अनौपचारिक चर्चाही झाली. महिलांच्या संदर्भातील माझ्या कार्याबद्दल श्री. गोपीनाथ मुंडे यांना चांगली माहिती होती, असे दिसते. त्यांनी शिवसेनेत काम करताना तुमच्या महिला विषयक कामाचे काय होणार अशा स्वरूपाचा अनौपचारिक सवाल केला. त्या वेळी मी माझ्या कामाला माझ्या या निर्णयामुळे पाठबळ मिळेल, असे त्यांना सांगितले. आज २० वर्षांच्या अनुभवानंतर माझी ती अपेक्षा योग्य ठरली, असे मी नम्रपणे नमूद करते.

महिलांच्या संदर्भातील कार्य ही सतत चालणारी प्रक्रिया असून, सातत्याने जागरूक राहूनच काम करावे लागते. काळ बदलतो, तसे प्रश्नांचे स्वरूप बदलत जाते. २० वर्षांपूर्वी जे प्रश्न होते, त्यातले बरेचसे प्रश्न तसेच असून, काही प्रश्न नव्यानेही निर्माण होत आहेत. परंतु प्रश्न सोडविण्यासाठी जी संधी आणि मार्गदर्शन लागते, ते शिवसेनेमुळे मला मिळाले, याबद्दल मी कृतज्ञ आहे.

नंतर काही दिवसांनी महिला आर्थिक विकास महामंडळावर माझी नियुक्ती झाली. २५ वर्षे महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे किंवा राज्य महिला आयोग यांना कोणताही दर्जा नव्हता. महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग १९९२ मध्ये अस्तित्वात आला. पण महिला रोजगार विषयक व महिलांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याचे काम देखील मी अनेक वर्षे करित होते. माविमचे काम करताना बचत गटांना व्यापक स्वरूप देता आले. विशेष म्हणजे या दोनही महिला विषयक शासकीय संस्थांना राज्य प्रशासनाच्या आत दर्जा देण्याचे काम शिवशाही सरकारने केले.

महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे काम करत असताना राज्यात महिला विषयक धोरणाचे अंमलबजावणी करण्यास मी चालना दिली. चेंबूरला आरसीएफ येथे झालेल्या शिवसेना पदाधिकाऱ्यांचा कार्यक्रम तसेच अनेक महत्त्वपूर्ण सभांमध्ये सरकारने महिला विषयक कार्यक्रम घेण्याचे कार्यक्रम यावर बोलण्यासाठी मला पक्षाच्या वतीने सांगण्यात आले. आरसीएफ चेंबूर येथील कार्यक्रमात मुख्यमंत्री मनोहर जोशी यांच्या समवेतच शिवसेनेचे सर्व कॅबिनेट आणि राज्यमंत्री सभागृहात श्रोते म्हणून उपस्थित होते. शिवसेनेच्या शिबिरात अशा प्रकारे आमदार, मंत्री, पदाधिकारी आणि अन्य श्रोत्यांसमोर विषय मांडण्याची संधी देऊन गोरगरीब, पीडित, मध्यमवर्गीय तसेच महिला सक्षमीकरण विषयक विचारांना आणि कार्याला राजकीय व सामाजिक प्रतिष्ठा देण्याचे काम शिवसेनेने केले. हा एकवेळपुरता कार्यक्रम न राहता सातत्याने गेली २० वर्षे महिला विषयक आंदोलन, स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग, महिलांच्या सुरक्षेचा प्रश्न, महागाईचा स्त्रियांना होणारा त्रास, शेतकऱ्यांची आंदोलने, राज्य शासनातील विविध विषयांचे काम अशा अनेक विषयांवर मी शिबिरे, पदाधिकारी बैठका, शिवतीर्थवरील

सभा, राजकीय ठराव, अशा अनेक माध्यमांतून पक्षाच्या व्यासपीठावर विचार मांडले. ते विचार कृतीत आणण्याच्या दृष्टीने राजकीय इच्छाशक्ती उभी करण्याचा प्रयत्न केला. सन १९९८, ९९ आणि २००० च्या दरम्यान महिला विकास व सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नाला व्यापक परिमाण देता आले.

शिवाजी पार्क व घाटला या जाहीर सभांमधील श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांचे भाषण मला अजून आठवते. प्रबोधनाची परंपरा काय आहे, हे त्या सभेत श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांनी नेमक्या शब्दात सांगितले. ज्यांनी बौद्ध धर्मात प्रवेश केलेले आहेत, त्यावर या सभेमध्ये श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांनी असे सांगितले की, “नवबौद्धांनी धर्मांतर केलेले असले, तरी त्यांनी राष्ट्रांतर केलेले नाही.” मला हा विचार अत्यंत भावला. श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांनी त्या सभेत माझ्या नावाचा उल्लेखही केला. या सभेतील सहभाग मला अत्यंत आल्हाददायक वाटला. सभेस जाताना आणि परतताना रस्त्यांच्या दुतर्फी लोक ज्या उत्साहाने सर्वांचे स्वागत करीत होते, तो क्षण माझ्या मनात अजूनही घर करून आहे. त्यानंतर श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या उपस्थितीतील असे अनेक क्षण मी अनुभवले असून, ते माझ्या हृदयामध्ये कायमचे स्थान करून आहेत.

रिपब्लिकन पक्षाच्या तिकिटावर मी सन १९८९ मध्ये ईशान्य मुंबई मतदारसंघातून लोकसभेची निवडणूक लढविली होती. त्या वेळी मला लाखाच्यावर मते मिळाली होती. या परिसरातील मतदारांशी असलेले माझे जिव्हाळ्याचे नाते जपण्याचा मी सातत्याने प्रयत्न केला. माझे काम राजकीय क्षेत्रात असले, तरी मुख्यतः सामाजिक क्षेत्रात काम करण्याची आवड आणि त्यासाठी कष्ट करण्याची तयारी असल्यामुळे माझ्या कामास प्रतिसाद मिळत गेला.

मी ज्या वेळी शिवसेनेत प्रवेश केला, त्या वेळी राज्यात शिवसेना आणि भाजपची एकत्रित सत्ता होती. सन १९९९ मध्ये देशात भारतीय जनता पक्षाच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे सरकार पुन्हा सत्तेवर आले. त्या सरकारमध्ये शिवसेनेचा सहभाग होता. श्री. सुरेश प्रभु केंद्रात मंत्री झाले होते. महाराष्ट्रात मात्र शिवसेना-भाजप युतीला बहुमतासाठी काही जागा कमी पडल्या. त्या निवडणुकीच्या आधी श्री. शरद पवार यांना काँग्रेस

पक्षातून काढून टाकण्यात आल्यानंतर त्यांनी राष्ट्रवादी काँग्रेसची स्थापना केली होती आणि त्या पक्षाने महाराष्ट्रात स्वतंत्रपणे विधानसभेची निवडणूक लढविली. महाराष्ट्रातील मतदारांनी केंद्रात राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीला, तर महाराष्ट्रात दोन काँग्रेस पक्षांना मतदान केल्याचे स्पष्ट झाले आणि सर्व मतभेद बाजूला ठेवून दोन काँग्रेस पक्ष एकत्र आले आणि येथे आघाडीचे सरकार स्थापन झाले. वर्षभरानंतर शिवसेना आणि भाजप हे दोनही पक्ष सत्तेतून बाहेर झाले आणि विरोधी पक्षाची भूमिका आमच्याकडे आली. मात्र, शिवसेनेची धग विरोधात असूनही कमी झाली नाही. महाराष्ट्रात पक्षबांधणी सुरू होतीच. केंद्रात राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे सरकार आल्याचा आनंद होता, पण महाराष्ट्रातून सत्ता गेल्याचे दुःखही निश्चितच होते. शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे हे अशा पराभवामुळे विचलीत होत नसत. पूर्वीच्याच उत्साहाने शिवसेनेचे काम सुरू होते. पराभव बाजूला ठेवून राज्यभरात पुन्हा काम सुरू झाले.

महत्त्वाचे म्हणजे शिवसेनेत येऊन एक-दोन वर्षेच झालेली असून, आपल्याला पक्षात मानाचे स्थान आहे, याची जाणीव मला झाली आणि आपला निर्णय योग्य आहे, हेही जाणवले. अनेक कार्यक्रमांना मी विशेष निमंत्रित म्हणून उपस्थित राहत होते. पक्षात आल्यानंतर आपल्याला कोणी विरोध करीत आहे किंवा आपल्याबाबत कोणाची नकारात्मक भूमिका आहे, असे कधी मला जाणवले नाही. माझ्यापेक्षा खूप अनुभवी असलेले श्री. मनोहर जोशी, श्री. सुभाष देसाई यांच्यासारख्या ज्येष्ठ नेत्यांबरोबर काम करताना आनंद वाटत होता. श्री. राज ठाकरे हे देखील त्या वेळी शिवसेनेमध्ये सक्रीय होते. त्यांच्या समवेत एका जाहीर सभेमध्ये भाषण करण्याची संधीही मला मिळाली.

याच काळात श्री. उद्धव ठाकरे यांचे नेतृत्व अधिक सक्रीय होताना दिसत होते. विशेषतः संघटनात्मक पातळीवर त्यांचे काम महत्त्वाचे असल्यामुळे त्यांच्याशी सातत्याने संपर्क येत होता. प्रत्येकाच्या व्यक्तिमत्त्वातील महत्त्वाच्या बाजू जाणून घेण्याची संधी त्या वेळी मला मिळत होती.

शिवसेनेची कामाची पद्धत इतर राजकीय पक्षांपेक्षा बरीच वेगळी आहे. श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांचे पक्षावर नियंत्रण होतेच; परंतु पक्षातील बारीक-सारीक तपशिलाकडे त्यांचे सातत्याने लक्ष असायचे. कोणता माणूस कोठे

काय काम करू शकतो, याचाही त्यांचा खास अभ्यास असल्याचे मला स्वतःला जाणवले.

पक्षाच्या कामामध्ये मला महत्त्वाचे स्थान हळूहळू प्राप्त होत होते. विशेषतः राज्याच्या वेगवेगळ्या भागात दौरा करण्याची मला संधी प्राप्त झाली. पूर्वी महिलांच्या प्रश्नावर काम करण्यासाठी राज्याच्या अनेक भागांत जाण्याचा अनुभव माझ्याकडे होताच; परंतु शिवसेनेतील शिस्तबद्ध आणि जीव ओतून काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांबरोबर काम करताना अधिक आनंद मिळत होता. चंद्रपूर, वर्धा, अकोला, पुणे, सोलापूर, कोल्हापूर, नगर, सांगली, संभाजीनगर अशा जिल्ह्यांमध्ये प्रवास करून जाण्याची आणि विविध कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्याची संधी मला मिळाली. विशेष म्हणजे प्रत्येक ठिकाणी मला शिवसेनेचे अनेक कार्यकर्ते येऊन भेटायचे आणि स्थानिक ठिकाणी काम करण्यासाठी लागणारी मदत त्यांच्याकडून मिळायची. या कार्यकर्त्यांना श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांच्याकडून थेट जबाबदारी देण्यात आलेली आहे आणि ते निरपेक्ष वृत्तीने ती जबाबदारी पार पाडीत आहेत, असे मला जाणवले.

मला आठवते ती, चंद्रपूर येथील सभा. तो काळ सध्यासारखा तांत्रिकदृष्ट्या प्रगती झालेला नव्हता. म्हणजे सध्या सीसी टीव्हीसारखी उपकरणे उपलब्ध आहेत, आता मोबाईल क्रांती झालेली आहे. त्यामुळे सुरक्षेचे उपाय आणखी चांगले आहेत. त्या वेळी तसे नव्हते. शिवाय राज्यात काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी यांची एकत्रित सत्ता होती. अशा वेळी पोलीस आणि अन्य प्रशासकीय यंत्रणा सत्ताधारी पक्षाला अनुकूल असतात. स्वाभाविकच विरोधी पक्षाला त्यामुळे मर्यादा पडतात. सभांमध्ये गडबड होण्याची शक्यता असते. पण चंद्रपूरच्या सभेत गडबड होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन काही शिवसैनिकांची तेथे प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून नियुक्तीच करण्यात आलेली होती. ही नियुक्ती थेट मुंबईहून झाली आणि त्यामुळे ती सभा शांतपणे पार पडली. शिवसेनेच्या कामाची पद्धत कशी असते, हे मला या निमित्ताने जाणवले.

राजकीय पक्षामध्ये वक्ता म्हणून जबाबदार पार पाडत असताना वैचारिक स्तरावर अनेक मुद्दे सातत्याने मांडावे लागतात. त्या वेळी म्हणजे आमची सत्ता गेलेली असताना पुन्हा पक्ष उभारणी करण्यासाठी आधीच्या सरकारने केलेली

कामे लोकांपुढे मांडणे आवश्यक होते. त्यासाठी शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांनी वेळोवेळी केलेले मार्गदर्शन श्री. उद्धवजी ठाकरे यांचे विचार उपयोगी पडत होते.

कोणताही दौरा केल्यानंतर त्याचा अहवाल पक्षाकडे द्यायचा असतो. पक्षप्रमुख त्यावर निर्णय घेतात. हा माझा दौरा साधारण तीन दिवसांचा होता. या दौऱ्याचा अहवाल त्यानंतर पक्षाकडे सादरही केला. त्या वेळी शिवसेना-भाजप युतीमध्ये खूप चांगला समन्वय होता. प्रमोद महाजन, नितीन गडकरी असे भाजपमधील अभ्यासू नेते आघाडीवर होते. शिवाय शिवसेनेतील अनेक नेत्यांचे मार्गदर्शन मिळत असे. त्यामुळे आत्मविश्वास सातत्याने वाढत होता.

या काळात परभणी जिल्ह्यामध्ये भगवा सप्ताह आयोजित करण्यात आला होता. त्या वेळी श्री. दिवाकर रावते यांच्याकडे त्या जिल्ह्याची जबाबदारी होती. सेलू या ठिकाणी महिलांचा मेळावा आयोजित करण्यात आला होता. या मेळाव्याला अनेक बुरखाधारी मुस्लिम महिला उपस्थित होत्या. शिवसेनेच्या मेळाव्याला मुस्लिम महिला कशा, असा प्रश्न माझ्या मनात स्वाभाविकच उपस्थित झाला. काही क्षण मी चकीतही झाले होते. पण हेच शिवसेनेचे वैशिष्ट्य आहे, हेही जाणवले. 'स्त्रियांचे सक्षमीकरण' या विषयावर बोलण्याची मला संधी मिळाली. सर्वश्री मधुकर सरपोतदार, विश्वनाथ नेरुरकर, रवींद्र मिलेंकर, रामदास कदम, गजानन कीर्तीकर, अनंत गीते, चंद्रकांत खैरे, राम भंकाळ आदींनी संयोजित केलेल्या या कार्यक्रमात मी सहभागी झाले. या काळातच उद्धवजींचे सचिव श्री. मिलिंद नावेंकर, खा. अनिल देसाई, विनायक राऊत आदींशीही माझा परिचय झाला. सर्वश्री सुदेश म्हात्रे, अशोक पटवर्धन, प्रवीण महाले, प्रवीण पंडित, कै. दिवाकर बोरकर, दादा ठाकूर अशा शिवसेना कार्यातील सैनिकांशी माझी ओळख झाली व त्यांचे मला चांगले सहकार्य मिळू लागले. विशाखा राऊत, मीना कांबळी, संध्या वढावकर यांच्यासोबत अकोला, चिखलदरा (अमरावती), सिंधुदुर्ग, संभाजीनगर अशा ठिकाणी मी जाऊन आले. शिवसेनेतील ४ वर्षे अशा प्रकारे कामाची रचना करण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरली.

पश्चिम महाराष्ट्राची जबाबदारी

शिवसेनेत दोन वर्षे काम केल्यानंतर पक्षाची एकंदर कामाची पद्धत माझ्या लक्षात आली. सन २००० च्या सप्टेंबर महिन्यात माझ्याकडे पश्चिम महाराष्ट्र 'महिला संपर्क प्रमुख' म्हणून जबाबदारी सोपविण्यात आली. पश्चिम महाराष्ट्रात पुण्यासह येणाऱ्या सहा जिल्ह्यांमध्ये यापूर्वी पक्षाने वेगवेगळ्या ठिकाणी निवडणुकांमध्ये यशही प्राप्त केलेले आहे. मात्र, काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस यांचे या भागात काही बालेकिल्लेही आहेत. विशेषतः सहकार क्षेत्रात या दोन्ही पक्षांचा विशेषतः श्री. शरद पवार यांचा प्रभाव असल्यामुळे या प्रभाव क्षेत्रात प्रवेश करणे अवघड होते. शिवाय हा कालखंड शिवसेनेच्या दृष्टीने तसा अवघडच होता. याचे कारण केंद्रात भाजपच्या नेतृत्वाखालील सरकार असले, तरी शिवसेनेचा त्या सरकारमधील सहभाग तसा मर्यादितच होता. राज्यात या सत्तेचा फारसा उपयोग होत नसावा. दुसरे म्हणजे सत्ता नसल्यामुळे विविध कारणांनी विकासासाठी मिळणारा निधी कमी झाला होता किंवा बंदही झाला होता. एकंदर संक्रमण अवस्था होती. अशा काळात विरोधी पक्षातून सत्ताधारी पक्षाकडे जाणाऱ्यांची संख्या मोठी असते.

पक्षाचे पद मिळाल्यानंतर काही अधिकृत जबाबदाऱ्या आल्या. अर्थात त्यापूर्वीही मी पदावर नसताना अनेक ठिकाणचा दौरा केलेला होता. डोंबिवलीमध्ये युवतीवर अत्याचाराची एक अत्यंत दुर्दैवी घटना घडलेली होती. अशा वेळी मी स्थानिक कार्यकर्त्यांना घेऊन घटनास्थळी गेले होते. ज्या वेळी अशा ठिकाणी पक्षाचे लोक जातात, त्या वेळी वेगळ्या प्रकारचा

दबाव असतो. म्हणजे जे आरोपी असतात, त्यांच्याकडून येणारा दबाव आणि सत्ताधारी पक्षाकडून प्रकरण दडपण्यासाठी येणारा दबाव याला सामोरे जावे लागते; परंतु या प्रकरणात मला काही नकारात्मक बाबी आहेत, असे वाटले नाही. शिवसेनेकडून प्रामाणिकपणे सहकार्य मिळत होते. एकंदरच शिवसेनेमध्ये कोणाला काम करायचे असेल, तर त्याला नेतृत्वाकडून योग्य प्रकारे मार्गदर्शन आणि महत्त्वाचे म्हणजे मार्गदर्शन मिळते; हे माझ्यासारख्या धाडसाने काम करणाऱ्या व्यक्तिला प्रोत्साहन देणारेच वाटले.

पक्षप्रमुख श्री. उद्धव ठाकरे यांच्याकडेही जाणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तिला काही काम करायचे असेल, तर त्याला समजून घेण्याची आणि कोणत्याही प्रकारचा अभिनिवेश न बाळगता विश्वासाने त्या व्यक्तीवर ते काम सोपविण्याची त्यांची स्वतःची शैली आहे. हीच पद्धत श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांनी सुरू केलेली असल्यामुळे ती श्री. उद्धव ठाकरे यांच्याकडे आलेली असणे स्वाभाविक आहे. परंतु याचा परिणाम असा होतो की, अंगात काही क्षमता असलेले कार्यकर्ते ज्या वेळी असे प्रोत्साहन मिळते, त्या वेळी शिवसेनेच्या विचाराशी कायमचे जोडले जातात. हातात घेतलेल्या कोणत्याही कामाला चांगला न्याय मिळतो, असा एकंदर शिवसैनिकांचा अनुभव असल्याचे मला स्वतःला जाणवले आणि मला स्वतःलादेखील तोच अनुभव आला.

प्रचंड काम करणे आणि नेमके काम करणे यामध्ये फरक आहे. प्रत्येक राजकीय आणि सामाजिक कार्यकर्त्याला कामाच्या मर्यादा असतात आणि त्यामध्येच त्याला काम करावे लागते. अनेकदा वैफल्य येण्याचीही शक्यता असते. परंतु शिवसेनेत माणुसकी हा पाया आहे आणि त्या आधारावर पक्ष काम करतो, हे मला स्वतःला जाणवले. याच काळात धर्मवीर श्री. आनंद दिघे, श्री. एकनाथ शिंदे या ज्येष्ठ नेत्यांबरोबर काम करण्याची संधी मिळाली. ठाणे, कोकण, विदर्भ, मुंबई, रायगड या भागांत पक्षाचे अनेक नेते संवेदनशील असल्याचे जाणवले. महिलांची सुरक्षा, महिलांमधील जागृती, महिलांना न्याय देणे, पंचायत राज, अशा विषयांवर पक्षाकडून चांगल्या प्रकारे आणि प्रामाणिकपणे काम सुरू आहे, हेही मला जाणवले. पश्चिम महाराष्ट्रात काम करताना मला या गोष्टींचा बराच लाभ झाला.

संपर्कप्रमुख म्हणून पश्चिम महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी मी दौरा केला. विशेषतः महिलांची परिस्थिती वेगवेगळ्या भागात कशी आहे, याचा अभ्यास करता आला. ग्रामीण भागात महिला प्रचंड त्रासात आणि दबावात असतात हे मला जाणवले. त्यातच सन २००१ मध्ये कोठेवाडी येथे महिलांवर भयंकर अत्याचाराची घटना घडली आणि त्यामुळे मन प्रचंड अस्वस्थ झाले. या ठिकाणी भेट देऊन अत्याचारित महिलांशी चर्चा केल्यानंतर प्रश्न किती भयंकर आणि गंभीर आहे, याचीही जाणीव झाली. या प्रश्नाचा मी पाठपुरावा करण्यास सामोरी झाले. मा. उद्धवजी ठाकरे यांनीही कोठेवाडीला भेट दिली. निकालानंतर परत पाच वर्षांनी मा. उद्धवसाहेब कोठेवाडीला आले. त्यानंतर अशा अनेक घटना म्हणजे काठोडा येथील विद्या देशमुख खून प्रकरण, परभणीतील घटना अशा अनेक प्रकरणात श्री. उद्धवजी मनःपूर्वक स्त्रियांच्या पाठीशी सातत्याने उभे राहिले. आजही त्यांचे सहकार्य असते.

पक्षाचा विस्तार करण्याच्या कामाच्या दृष्टीने पुणे, सोलापूर, सातारा, सांगली, कोल्हापूर या जिल्ह्यांचा वारंवार दौरा करण्याची संधीही मिळाली. याच काळात महिलांच्या प्रश्नावर 'सकाळ' वृत्तपत्रात सलग सदर चालविले. शिवसेनेमध्ये प्रमोद नवलकर हे लेखनशैली असलेले नेते होते. भटक्याची भ्रमंती हे त्यांचे सदर 'नवशक्ति'त अनेक वर्षे गाजले होते. त्यातून मोठी जनजागृती झालीच. शिवाय एक लेखक म्हणून त्यांचे नाव परिचित झाले. विशेष म्हणजे शिवसेनेतील कार्यकर्त्यांनी लिहिलेले लेखन श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांच्याकडे गेले की, ते त्याचे आवर्जून वाचन करायचे आणि त्यांचे त्यासंदर्भातील मतही तयार असायचे. कोणत्याही व्यक्तिला जाणून घेण्याची क्षमता साहेबांकडे होती.

कोठेवाडीच्या घटनेनंतर पुढे बराच काळ संघर्ष सुरू होता. तो मानसिक स्तरावरही ताण देणारा होता. महिलांना समजून घेणे मी स्वतः महिला असूनही मला तसे आव्हानात्मकच वाटले; परंतु आपल्याकडे असलेल्या शक्तीचा वापर महिलांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी करावा, याची एक प्रखर जाणीव माझ्यात निर्माण झाली.

केंद्रात श्री. सुरेश प्रभू हे शिवसेनेचे मंत्री होते. त्या काळात पर्यावरण व वनविकासास चालना मिळाली. श्री. सुरेश प्रभू यांच्याशी या योजनेच्या

निमित्ताने चर्चा करता आली. संयुक्त वनव्यवस्थापनात स्त्रियांचा सहभाग यावर या विभागाने एक समिती निर्माण केली होती. मा. उद्धवजी ठाकरे यांनी या राष्ट्रीय समितीवर शिवसेनेतर्फे माझे नाव ना. सुरेश प्रभू यांना सुचविले. या समितीत राष्ट्रीय स्तरावर मला काम करता आले. त्यानिमित्ताने दिल्लीला अनेकदा बैठकीत सहभागी झाले. विशेषतः आदर्श गाव योजना, ग्रामविकासातून शेतीचा विकास यांसारख्या योजना कशा राबवता येतील, याचाही अभ्यास झाला.

आदिवासी आणि जंगले यांचे नाते अत्यंत प्रबळ असे असते. आदिवासी आहेत म्हणूनच जंगलांचे रक्षण होते, हे वास्तव नाकारता येत नाही. म्हणजे जंगल संपत्तीत आदिवासींचा नैसर्गिकच वाटा आहे. पण त्यासाठी सरकारची कार्यपद्धती आहे. आदिवासींना, विशेषतः महिलांना आपल्या हक्कांची माहितीच नाही. शिवाय सरकारी वनअधिकारी त्यांच्याकडे असलेल्या अधिकारांचा चुकीच्या पद्धतीत वापर करतात, हा आजवरचा अनुभव आहे. त्यामुळे महिलांवर लाकूडचोरीचे खटले वगैरे दाखल होतात. वनअधिकारी काय काय प्रकारे लूट करतात, शिवाय वनरक्षक आदिवासी महिलांशी कशा प्रकारे गैरवर्तन करतात, या बाबीही मोठ्या प्रमाणात समोर आल्या. या समितीत भारतात राष्ट्रीय स्तरावर ग्रामीण भागात काम करणाऱ्या २० महिला कार्यकर्त्या होत्या. निर्मला देशपांडे, निर्मला बूच अशा सेवाभावी कार्यकर्त्या त्यामध्ये होत्या. या समितीचा अहवाल श्री. सुरेश प्रभू यांनी स्वीकारला. केंद्र आणि राज्यात याची अंमलबजावणी होऊन वनव्यवस्थापनात महिला सुरक्षा रक्षक व आदिवासी महिला समित्यांत सहभाग वाढला. महिला आर्थिक विकास महामंडळाची अध्यक्ष, या वनखात्याच्या समितीची केंद्रीय सदस्य या जबाबदारीमुळे सरकारमध्ये असताना महिला धोरण कृतीबाबतही काम करता आले. विशेष म्हणजे आदिवासी महिलांचे अधिकार, त्यांचे लैंगिक शोषण अशा अनेक घटनांवर जनजागृती करण्याची संधी मला या काळात मिळाली.

विधान परिषदेत प्रवेश

सुमारे ४ वर्षांच्या कालावधीत शिवसेनेत खूप सक्रीय होता आले आणि विधान परिषदेत जाण्याची पहिली संधी सन २००२ मध्ये मला मिळाली. वास्तविक सत्ता हे माझे लक्ष्य नसले, तरी सत्ता असेल, तर समाजाचे काम अधिक प्रभावीपणे करता येते, हे नाकारता येत नाही. श्री. मधुकर सरपोतदार यांच्याबरोबरच पक्षाने मला विधान परिषदेसाठी प्रथम संधी दिली. लोकशाहीतील हे अत्यंत महत्त्वाचे असे व्यासपीठ असून, तेथे काम करण्याची प्रचंड संधी आहे, हे मला पहिल्या दिवसापासून जाणवले. समाजाच्या हिताचे कायदे या ठिकाणी होतात आणि हे कायदे करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये आपण एक हिस्सा आहोत, याची जाणीव पहिल्या दिवसापासून मला झाली.

राजकीय सोय म्हणून किंवा गटातटाच्या आधारावर मला विधान परिषदेचे सदस्यत्व मिळालेले नव्हते, तर जाणीवपूर्वक आणि भरीव कामाच्या हेतूनेच पक्षाने मला ही संधी दिली होती. त्याची जाणीव मला पहिल्या दिवसापासून होती. सभागृहात जा आणि तुम्हाला हवे ती करा, असे काही शिवसेनेत नाही. उलट सभागृहात कोणते मुद्दे उपस्थित करायचे, मुद्दे कसे मांडायचे याचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न पक्षाकडून केले जातात. सांगायचे म्हणजे स्वतः शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे हे देशातील अत्यंत प्रभावी असे वक्ते असल्यामुळे त्यांच्या भाषणांचा काय प्रभाव पडतो हे सर्व समाजाने बघितलेले आहे. समाजाला योग्य ती दिशा देण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या भाषणातून होते. तशीच भाषणशैली श्री. उद्धव ठाकरे यांची असून, लाखोंच्या सभा

जिंकण्याची त्यांच्याकडे क्षमता आहे. शिवाय शिवसेनेमध्ये आपले मुद्दे प्रभावीपणे मांडणारे अनेक वक्ते आहेत. त्यांना पक्षनेतृत्वाकडून सातत्याने मिळणाऱ्या मार्गदर्शनाचा हा परिणाम आहे.

अर्थात वक्तृत्वाची क्षमता असली, तरी तशी संधी मिळणारे भाग्यवान लोक कमी असतात. मी त्यापैकी एक भाग्यवान आहे, असे माझे नम्र मत असून, मिळालेल्या संधीचा पुरेपूर वापर कसा करायचा, याचा माझा अभ्यास या काळात झाला आणि पक्षाच्या बैठकीत मिळणारे मार्गदर्शन सभागृहात कशा प्रकारे वापरायचे याचेही ज्ञान मला प्राप्त झाले.

मतदारसंघांमध्ये दैनंदिन प्रश्न सोडविण्यावर लोकप्रतिनिधींना भर द्यावा लागतो; परंतु अनेक प्रश्न चिवट आणि गुंतागुंतीचे असतात. अनेक प्रश्न गैरसोयीचे असतात. एखादा विषय एखाद्या वर्गाला आवडला, तर दुसरा वर्ग त्यातून नाराज होण्याची शक्यता असते. या बाबतीत समाज एकंदरच काहीसा संवेदनशील असतो. सभागृहात मांडल्या गेलेल्या विषयांची चर्चा दुसऱ्या दिवशी वर्तमानपत्रांतून होत राहते. आता अलीकडे तर वाहिन्यांवरून त्याची चर्चा होत असते.

माझ्या विधान परिषदेतील पहिल्या कारकीर्दीत मला अनेक प्रश्न हाताळता आले. त्यात बालहक्क, ऊसतोड कामगारांचा प्रश्न, कौटुंबिक न्यायालय, महिलांची परवशता असे प्रश्न होते. महिलांचा अपमान, दमन असे अनेक विषय महाराष्ट्रातच नव्हे, तर देशाच्या अनेक भागांतही आहेत. महाराष्ट्रात ते अधिक प्रकर्षाने जाणवले. कारण त्या प्रश्नांशी थेट भिडण्याची वेळही आली.

विधान परिषदेतील सन २००२ ते २००७ या पहिल्या कारकीर्दीतील कामकाजाचा आढावा एका पुस्तकात घेतला होता. पद्मगंधा प्रकाशनचे श्री. अरुण जाखडे यांनी या पुस्तकाचे प्रकाशन केले. त्यानंतर सन २००८ ते २०१४ या दुसऱ्या कारकीर्दीतील कायदा आणि सुव्यवस्था प्रश्नावर झालेल्या कामकाजाचा अहवाल असलेले पुस्तक मन-रंजन प्रकाशनचे श्री. मनोहर सप्रे यांनी प्रकाशित केले. त्याच कालावधीतील गृहविभागाबरोबरच सामाजिक न्याय, विविध दंगली, आंदोलने, महिला आणि बालकांचे प्रश्न यावर जे काम झाले त्याचेही स्वतंत्र पुस्तके मन-रंजन प्रकाशनने प्रकाशित केले. या दोनही पुस्तकांचे चांगले स्वागत झाले. ■■

विधानसभा निवडणूक

सन २००४ मध्ये लोकसभा आणि विधानसभेची निवडणूक झाली. भारतीय जनता पक्षाबरोबर अनेक वर्षांची युती असली, तरी काही मुद्द्यांवर तात्त्विक मतभेद आहेतच. विशेषतः १९८० मध्ये भारतीय जनता पक्षाची स्थापना झाल्यानंतर त्यांनी गांधीवादी समाजवाद स्वीकारला होता. नंतर तो भारतीय जनता पक्षाला भारी पडला, हा भाग वेगळा. संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर शिवसेनेची ठाम भूमिका आहेच. महाराष्ट्राचे कधीही तुकडे होऊ देणार नाही, हे शिवसेनेचे ब्रीदच आहे, तर भारतीय जनता पक्षातील काही नेते स्वतंत्र विदर्भाच्या बाजूने आहेत. मुंबईतील युएलसी कायदा रद्द करण्याबाबतही मतभेद आहेत. तर पुण्याच्या बीडीपीबाबतही शिवसेनेची काही वेगळी भूमिका आहे. शिवसेना आपली भूमिका कोणत्या व्यक्तीसाठी किंवा कोणाच्या व्यक्तिगत फायद्यासाठी आखत नाही आणि बदलतही नाही. तरीही युती काही विचारांवर आधारलेली आहे.

वास्तविक महाराष्ट्रात भारतीय जनता पक्षाला पाय रोवण्यासाठी सर्वप्रथम पाठबळ दिले, ते शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांनीच. याचा उल्लेख यापूर्वी आलेला आहेच; परंतु सन १९८७ च्या सुमाराला म्हणजे आधीच्या लोकसभा निवडणुकीत भारतीय जनता पक्षाला अवघ्या दोन जागा मिळून मोठी पिछेहाट झाल्याच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय जनता पक्षाने हिंदुत्ववादाकडे अधिक लक्ष केन्द्रीत केले. शिवसेनाप्रमुखांचा हिंदुत्ववाद हा मुख्यतः राष्ट्रवाद या स्वरूपाचा आहे. त्यात आक्रमकता आणि प्रबोधन

यांचा संगम आहे. विचारांच्या दृष्टीने त्याकाळी शिवसेना आणि भाजपमध्ये साम्य असले तरी कार्यपद्धती भिन्न होती. त्यामुळेच भाजपचे त्या वेळचे तरुण आणि लोकप्रिय नेते श्री. प्रमोद महाजन यांनी शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांच्याशी चर्चा करून या दोन पक्षांची युती होण्याच्या दृष्टीने पावले टाकली.

१९९० च्या विधानसभा निवडणुकीत शिवसेनाप्रमुखांनी झंझावाती प्रचार केला. त्यामुळे दोनही पक्षांचे उमेदवार चांगल्या संख्येने निवडून आले. तर १९९५ च्या निवडणुकीत शिवसेनेला ७२ आणि भाजपला ६५ जागा मिळून काही अपक्षांच्या मदतीने सरकार सत्तेवर आले. ही युती पुढे १९९५, १९९९ आणि २००४ मध्येही कायम राहिली.

सन २००४ च्या निवडणुकीत मला उभय पक्षांच्या दृष्टीने एकत्रित काम करण्याचा अनुभव मिळाला. या कालावधीत युतीचा 'वचननामा' हे संयुक्तपणे करावयाचे काम होते. त्या समितीत श्री. मनोहर जोशी, श्री. सुभाष देसाई हे शिवसेनेकडून, तर श्री. नितीन गडकरी, श्री. गोपीनाथ मुंडे, श्री. प्रकाश जावडेकर हे भाजपकडून होते. या समितीत पक्षाने मला स्थान दिले होते. जाहीरनामा कशाप्रकारे करायचा याचे मार्गदर्शन शिवसेनाप्रमुखांकडून करण्यात येत असे आणि दोनही पक्षांमध्ये साहेबांचा शब्द अंतिमच असे. आधी आपापसात चर्चा करायची आणि मग ते मुद्दे त्यांच्याकडे घेऊन जायचे. त्यामध्ये शेतकऱ्यांचे प्रश्न, संयुक्त महाराष्ट्राचा विषय, कामगार, आरोग्य, सामाजिक सेवा, महाराष्ट्राचा इतिहास समृद्ध करणे असे विषय होते.

सखोल चर्चा झाल्यानंतर जाहीरनामा तयार झाला आणि त्याचे रीतसर प्रकाशनही झाले. याच निवडणुकीत वेगवेगळ्या भागात युतीच्या प्रचारासाठी जाण्याची संधी मिळाली. हेलिकॉप्टरने विदर्भात अनेक दौरे केले. शिवसेनेची सभा म्हणजे काय असते आणि कशा प्रकारचे वातावरण तेथे असते, याचा अनुभव ज्याने घेतलेला आहे, त्यालाच त्या सभेची रंगत काय आहे, हे समजते. या सभांचे व्यवस्थापन अत्यंत काटेकोर असते आणि त्याचे नियोजन मुंबईतून म्हणजे मुख्यालयातून होत असे. शिवसेनाप्रमुखांचे अगदी बारीक-सारीक तपशिलावर लक्ष असे. कार्यकर्त्यांना नेमकी जबाबदारी दिलेली असे आणि सभेच्या ठिकाणी साहेबांचे आगमन झाल्यानंतर जे काही वातावरण

तयार होत असे, त्याने संपूर्ण सभा भारावून जात असायची आणि मतदानात त्याचे प्रतिबिंब उमटत असे. शिवसेनेची ही मोठी ताकद असून, तीच परंपरा आता पक्षप्रमुख श्री. उद्धव ठाकरे यांनी कायम ठेवली आहे.

सन २००४ ची विधानसभा निवडणूक पक्षाला तशी सोपी नव्हती. राज्याच्या अनेक भागांत फिरल्यानंतर पक्षाला साधारणपणे जनमताचा अंदाज आलेला होता. सन १९९९ मध्ये विधानसभेची निवडणूक आधी घेतल्यामुळे श्री. नारायण राणे यांना अवघे काही महिने मुख्यमंत्रिपद मिळालेले होते. शिवाय या निवडणुकीत युतीला बहुमत मिळत नाही, असा साधारण अंदाज आलेला होता आणि बहुमत आले, तर मुख्यमंत्री कोण? याचाही पक्षीय पातळीवर कल स्पष्ट होत नव्हता. स्वाभाविकच नारायण राणे त्या वेळी अस्वस्थ होते आणि ते एकंदर वातावरणात जाणवत होते. मात्र, हा विषय श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांनी त्यांच्या पद्धतीत हाताळला. श्री. नारायण राणे यांची त्यांनी पक्षातून हकालपट्टी केली. त्यानंतर श्री. राज ठाकरे हे शिवसेना सोडून गेले.

सन २००५ मध्ये पक्षाने माझी 'उपनेता' म्हणून नियुक्ती केली. शिवसेनेत नेता हे पद मोठे मानले जाते; पण उपनेतेही मर्यादित संख्येने असून, त्यांच्याकडे महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या असतात. पश्चिम महाराष्ट्र 'महिला संपर्कप्रमुख' म्हणून काम करण्याचा अनुभव गाठिशी होताच. आता ही आणखी एक महत्त्वाची जबाबदारी माझ्याकडे आली.

पक्षात महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या देण्यात आल्यानंतर आपल्या कामाला न्याय देणे प्राधान्याचे होते. महाराष्ट्रात हिंदू भाविकांचे अनेक महत्त्वाचे प्रश्न आहेत. त्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्याच्या दृष्टीने उपनेता म्हणून काही पावले टाकता आली. ऊसतोड कामगारांचे प्रश्नही अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. शिवाय असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांना सतत अन्यायाला सामोरे जावे लागते. त्यांच्या संघटना नाहीत. त्यामुळे मालक वागवतील तसे त्यांना रहावे लागते. कोणी संघटना काढण्याचा प्रयत्न केला, तर मालकांकडून त्यांच्यावर होणारे आक्रमण हा देखील चिंतेचा विषय आहे. विधान परिषदेत हे विषय वेळोवेळी मांडताना बाहेरही संघर्षाची भूमिका घ्यावी लागली.

डिग्रज येथे शेतकऱ्यांचे मोठे आंदोलन झाले होते त्यातही मी सहभागी झाले. त्यासाठी मी बरेच दिवस सांगलीत राहिले होते. पुंरंदर तालुक्यात

वरवंड येथेही शेतकऱ्यांचे मोठे आंदोलन झाले त्यात मी महत्त्वाची भूमिका बजावली. शेतकऱ्यांचे विविध प्रश्न असतात आणि ते प्रश्न सरकार दरबारी मांडण्यासाठी आधी ते समजावून घ्यावे लागतात. जिल्हाधिकारी, विभागीय आयुक्त आणि त्यानंतर थेट मुख्यमंत्र्यांकडे असे प्रश्न मांडता आले आणि अनेक प्रश्नांची सोडवणूक त्यानिमित्ताने झाली.

यानंतर श्री. नारायण राणे यांच्याबरोबर पक्षातून बाहेर पडलेल्या आमदारांच्या मतदारसंघांमध्ये पोटनिवडणुका झाल्या. सुबोध मोहिते यांनी लोकसभा सदस्यत्वाचा राजीनामा दिल्यानंतर रामटेकमध्येही लोकसभेची पोटनिवडणूक झाली. कणकवली, दर्यापूर, अचलपूर, श्रीवर्धन, नायगाव या ठिकाणी पोटनिवडणुका झाल्या. सरकार काँग्रेस आणि राष्ट्रवादीचे असल्यामुळे त्या पक्षाचे नेते साम-दाम-दंड आणि सरकारी यंत्रणेचाही वापर करून लढत असल्यामुळे शिवसेनेसाठी परिस्थिती बरीच प्रतिकूल होती. याच काळात अनेक खटलेही माझ्यासारख्या व्यक्तींवर दाखल होत होते. या केसेस नंतर बराच काळ चालतही राहिल्या. मला आठवते तसे १२ सप्टेंबर रोजी कणकवलीच्या कोर्टात माझ्या एका राजकीय खटल्याची तारीख पडली होती. हा माझा वाढदिवस. त्या वेळी अनेकांच्या शुभेच्छा येत होत्या. मोबाईलवरून त्या शुभेच्छा स्वीकारताना तेथेच अशा वेगळ्या प्रकारे म्हणजेच कुटुंबापासून दूर एकटीनेच हा वाढदिवस मी साजरा केला.

या आधी काही दिवस श्री. नारायण राणे यांचे कणकवलीतील घर जाळले गेले होते, त्याचा तपशील देण्याचे काही कारण नाही. त्या वेळी शिवसेना श्री. नारायण राणे यांच्या बाजूने उभी राहिली. ज्या वेळी दुःखद आणि कडवट प्रसंग असतात, त्या वेळी शिवसैनिक एकमेकांच्या सुखदुःखात सहभागी झालेले असतात. सिंधुदुर्गात आम्ही अशा प्रसंगांमध्ये शिवसैनिकांबरोबर सहभागी झालेलो होतो. शिवसेनेत विविध ठिकाणी कार्यकर्त्यांवर जबाबदाऱ्या असतात, याचा उल्लेख मागे आलेला आहेच. एकमेकांना ते साथ देत असल्यामुळे खटले दाखल झाले, तरी कोणताही शिवसैनिक किंवा नेता एकाकी पडत नाही. एकमेकांना समजून घेण्याच्या या सवयीमुळे जरी खटले दाखल झाले, तरी त्याला शिवसेना सामोरी जाते.

बॉम्बस्फोट आणि मुंबईवरील हल्ला

२००८ च्या जुलै महिन्यात रोजी मुंबईवर अतिरेकी हल्ला झाला होता. त्या वेळी आम्ही विधान भवनात होतो. एकेका मिनिटाच्या अंतराने बॉम्बस्फोट होत होते आणि त्याचा आवाज आमच्यापर्यंत पोहोचत होता. एखादा बॉम्बस्फोट विधान भवनातच होईल की काय, अशीही भीती होती. त्याच्या आठवणी महाराष्ट्राच्या मनावर आहेतच. २६ जुलै २००८ रोजी पुन्हा मुंबईवर हल्ला झाला होता. त्यामुळे एकंदर सामाजिक परिस्थिती तणावपूर्ण होती.

असे जेव्हा काही घडते, तेव्हा त्याचा सर्वाधिक परिणाम पोलिसांवर होतोच परंतु कायदा आणि सुव्यवस्थेची एकूण यंत्रणाही खिळखिळी होते की काय या प्रश्नाने लोक अस्वस्थ होतात. परंतु लोक असुरक्षित असतात तेव्हा पोलीस मात्र सुरक्षित असतात, असे मानण्याचे काही कारण नाही. रस्त्यावर उभे राहून त्यांना एकाच वेळी अनेक शक्तींना तोंड द्यावे लागते. मुंबईच्या बाबतीत ही परिस्थिती आणखी कठीण स्वरूपाची आहे. मात्र, मुंबईतील पोलीस दल जगाच्या तोडीचे आहे, हे नमूद करावे लागेल. पोलीस मात्र प्रचंड तणावाखाली होते. बॉम्बस्फोटानंतर महिलांच्या संदर्भातील गुन्हे, मानवी तस्करी, बदल्या, वरिष्ठ पातळीवर असलेला संघर्ष याचाही परिणाम पोलीस दलावर होत होता. एकंदर समाजजीवनच विस्कळीत होत होते.

या कठीण काळात समाजकंटक अधिक सक्रीय होतात, असा अनुभव आहे. म्हणजे मानवी तस्करी मोठ्या प्रमाणात फोफावते. महिलांना, विशेषतः मुलींना सुरक्षा कवच या काळात प्रदान करावे लागते. देशाच्या अनेक

भागांतून नव्हे, तर महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातूनही अल्पवयीन मुलींना पळवून किंवा वेगवेगळ्या प्रकारे शहरात आणून त्यांची विक्री करणाऱ्या दलालांचा मोठा सुळसुळाट झालेला होता. अशा मुलींना पोलिसांचे सहकार्य मिळवून देणे आणि त्यांना न्यायालयाकडून न्याय मिळवून देणे, हे कामही हाती घेता आले.

रेल्वे ट्रॅक हे अशा मानवी तस्करीचे मोठे केंद्र असते. अगदी सोलापूर, उस्मानाबाद या जिल्ह्यांतूनही अल्पवयीन मुली या काळात पळवून आणून मुंबईत त्यांची विक्री करण्यात येत होती. अत्यंत दुःखद आणि मन पिळवटून टाकणाऱ्या या कहाण्या होत्या. मानवी तस्करीला प्रतिबंध व महिलाविरोधी हिंसाचाराबाबत पोलिसांना अधिक जागरूक बनविण्याचे काम देखील मी हाती घेतले. मुंबईतील १२ पोलीस ठाण्यांच्या परिसरात अशा घटना होत होत्या. कुर्ला, चेंबूर, शिवाजीनगर, गोवंडी, वरळी, एन. एम. जोशी मार्ग या पोलीस ठाण्यांचा उल्लेख करता येईल. तुर्भे, मानखुर्द हे परिसरही त्यात मागे नव्हते. अशा घटना ज्या काळात घडतात, त्या काळात एकूणच समाजाला विश्वासात घेऊन त्यांना आधार देण्याची गरज असते. मुंबईत याच काळात सिरियल किलरचे प्रकरण घडले होते. अनेक व्यक्तींची एका व्यक्तीने हत्या केली. समाजात त्यामुळे प्रचंड घबराट होती. अनोळखी व्यक्तीने लोकलमध्ये महिला प्रवाशांना मारहाण करणे यासारख्या घटनाही घडत होत्या. या काळात शालेय पातळीवर जाऊन जनजागृतीचे काम करण्याची मोहीमच हाती घ्यावी लागली. सुदैवाने वृत्तपत्रे आणि वाहिन्यांनी या कामाला मोठे पाठबळ दिले. महिलांविषयक अत्याचाराच्या केसेसमध्ये निकालपर्यंत पाठपुरावा करण्याचे काम मी आजही करीत आहे.

सरकारविरोधी वातावरण या काळात निर्माण झालेले होते. याच काळात शिवसेनेने 'देता का जाता' हे आंदोलन सुरू केले. कर्जमुक्तीसाठी हे आंदोलन होते. मला या काळात अनेक ठिकाणी दौरे करता आले. विदर्भात शेगाव येथे मोठा कार्यक्रम झाला. मराठवाडा, खान्देश अशा भागात आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या कुटुंबियांचे सांत्वन करण्याची जबाबदारी शिवसेनेने घेतलेली होती. त्यातही मला सहभागी होता आले.

मुंबईतील अतिवृष्टी

नैसर्गिक आपत्ती सांगून येत नाही. ती अनपेक्षितच असते. मुंबईचा पाऊस, लातूरचा भूकंप, उत्तर काशीमधील प्रलय, दक्षिण भारतातील सुनामी या सर्व नैसर्गिक आपत्ती होत. मुंबईने अशा भयंकर नैसर्गिक आपत्तीचा अनुभव अनेकदा घेतलेला आहे. २६ जुलै २००७ हा दिवस मुंबईकरच नव्हे, तर देशातील नागरिकही विसरू शकत नाहीत. देशभरातून नव्हे, तर जगभरातून आलेल्या लोकांचे मुंबई हे घर असून, अनेक मुंबईकर मुंबईतच जन्मले, तेथेच मोठे झाले. त्यांनी मुंबई वाढताना बघितली आणि मुंबईवरची संकटे देखील अनुभवली.

प्रचंड पावसाचा अनुभव मुंबईकरांनी २६ जुलै रोजी घेतला. शिवाजीपार्क परिसराचे या वेळी तळ्यात रूपांतर झाले होते. हिंदमाता चित्रपटगृहाजवळ प्रचंड पाणी साठले होते. सायनचा रेल्वे रूळ पाण्याखाली गेला होता आणि वरळी नाक्याजवळ पहिल्या मजल्यापर्यंत पाणी पोहोचले होते. पाण्याच्या थैमानाचा हा अनुभव १९६० साली म्हणजे प्राथमिक शाळेत असताना मी स्वतः घेतलेला आहे. शहरातील पाऊस नेहमी कमी-जास्त प्रमाणात असतो. मात्र, ज्या वेळी पाऊस थैमान घालतो, त्या वेळी मुंबईचे जीवन अस्ताव्यस्त होते.

नैसर्गिक आपत्तीला तोंड देण्यासाठी मुंबई शहर कायम सज्ज असले, तरी आपत्ती कशा स्वरूपाची असेल, हे सांगता येत नाही. स्वाभाविकच पावसापासून बचाव करण्यासाठी त्या प्रकारचे उपाय त्या-त्या ठिकाणी केले जातात. पाणी साठू नये म्हणून इमारतींच्या बाहेर सिमेंटचे थर उभे केले

जातात. तसेच इमारतींची उंची मुळापासूनच वाढविली जाते. या प्रचंड शहरीकरणाचा परिणाम असा झाला की, पाणी मुरायला कुठे वावच राहिला नाही. परिणामी साठलेले पाणी वाट मिळेल तिकडे धावून रौद्ररूप धारण करू लागले.

मुंबई शहरात सर्वत्र फिरणारी मिठी नदी हे अडथळ्यांचे मोठे रूप. दैनंदिन टाकला जाणारा कचरा, त्याशिवाय नैसर्गिकरित्या नदीपर्यंत पोहोचणारा राडारोडा यामुळे समुद्र जवळ असूनही मिठी नदीत जमा होणारे पाणी समुद्राकडे जाण्यास प्रचंड अडथळे निर्माण झालेले आहेत. यावर मार्ग काढणे हे काम अत्यंत जिकीरीचे आहे.

मला आठवते तसे २६ जुलै २००७ रोजी मुंबईत पाऊस सुरू झाला होता. पण हा नेहमीसारखा पाऊस नाही, याची जाणीव होऊ लागली. शिवसेना पक्षप्रमुख श्री. उद्धव ठाकरे हे त्या वेळी शिवालयात पक्षाच्या बैठकीत होते. ते तेथून बाहेर पडत असताना या पावसाचा त्यांना अंदाज आला. मी स्वतः आमदार निवासात म्हणजे 'मनोरा' येथे होते. पाऊस जसा वाढला, तसे मोबाईल बंद पडू लागले. रेल्वे रूळांवर पाणी साठून गाड्यांचा वेग मंदावला किंवा गाड्या जागच्या जागी थांबल्या. शिवसेनेचे कार्यकर्ते म्हणजे शिवसैनिक अशा कठीण प्रसंगाच्या वेळी लोकांच्या मदतीसाठी उतरतात ही आजवरची परंपरा आहे. शिवसैनिकांना संकटाचा अंदाज आला आणि पाऊस जसा वाढला, तसे शिवसैनिकांनी मदतसत्र सुरू केले. परंतु पाऊस अत्यंत प्रलयंकारी असाच होता. काही तासांमध्येच मुंबईत हाहाकार उडाला. ठिकठिकाणी लोक मृतावस्थेत सापडू लागले. अनेक लोक रात्रभर त्यांच्या कार्यालयांमध्ये अडकून पडले, ते बचावले. तर अनेकजण रेल्वेच्या डब्यांमध्येही अडकले होते. एकूण अवस्था भयंकर होती.

शिवसैनिक मदतीसाठी रस्त्यावर उतरले होते. प्रशासनही प्रयत्न करीत होते. पोलीस यंत्रणा कधीच जागरूक झाली होती आणि त्यांनीही बचावाचे उपाय सुरू केले होते. मात्र, अशा प्रसंगात लोकांची खाण्या-पिण्याची पंचाईत होते, असा आजवरचा अनुभव आहे. पाण्याचा प्रवाह सर्वत्र वेगाने सुरू होता आणि काही प्रेतेही वाहून जाताना दिसत होती. चेंबूर, तुर्भे या भागांत शिधा म्हणजे धान्य ओले झाले होते. खाद्यपदार्थांची वाट लागली

होती. अशा काळात आपल्याकडे असलेल्या पुंजीतून शिवसैनिकांनी मदत सुरू केली. शिवसेनेच्या सोबत मला आठवते की आम्ही स्त्री आधार केंद्रातर्फे पुण्यातूनही धान्य जमा केले.

मला आठवते तसे आम्ही धान्य जमा करण्यास प्रारंभ केला. सुमारे अडीच हजार किलो धान्य जमा केले. त्यात गहू, तांदूळ, साखर, पाव इत्यादी वस्तू होत्या. पिशव्या जमा केल्या आणि अशा सुमारे दहा हजार पिशव्यांचे वाटप स्त्री आधार केंद्राच्या मदतीने विशेषतः असंघटित क्षेत्रातील लोकांना करणे सुरू केले. सर्वत्र चिखल झालेला होता; परंतु अशा वेळीही लोकांना काही मदत करता आली याचा मोठा आनंद होता.

याच काळात पुण्यात पुलाची वाडी परिसरातही अशाच प्रकारे पावसाने थैमान घातले होते आणि लोकांच्या घरात पाणी शिरले होते, त्या ठिकाणी देखील स्त्री आधार केंद्राच्या मदतीने कित्येकांना मदतीचे वाटप करण्यात आले. अशा प्रकारच्या आपत्तीनंतर पुन्हा असे संकट येऊ नये, यासाठी योजना तयार कराव्या लागतात. या संकटानंतर शिवसेना पक्षप्रमुख श्री. उद्धव ठाकरे यांनी पुढाकार घेतला आणि मुंबई महानगरपालिकेच्या वतीने आपत्कालीन योजना आखली आणि ती आजपर्यंत सुरू आहे. म्हणजे ज्या वेळी मोठा पाऊस होईल, त्या वेळी साठणारे पाणी ताबडतोब बाजूला फेकण्याच्या दृष्टीने एक यंत्रणा उभी करण्यात आलेली आहे. कितीही पाणी साठले, तरी त्याचा निचरा करण्याचीही यंत्रणा आहे. हवामान बदलाचा पहिला फटका २००७ साली मुंबईला बसला, असे म्हणता येईल. त्याला उत्तर काय द्यायचे याचा आता विचार सुरू आहे. ज्या मनोरा इमारतीत मी राहत होते, त्या इमारतीत काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचेही त्या वेळी मोठे हाल झाले होते. इमारतीत खाण्या-पिण्याची सोय असली, तरी सर्व कर्मचारी जेथे राहत होते, तेथे अंथरुणे-पांघरूणे भिजून गेली होती. त्यामुळे त्यांना तातडीने मदतीची गरज होती. या ठिकाणीही मदत उभी करता आली, याचे मोठे समाधान आहे. ज्या वेळी संकट येते, त्या वेळी निसर्गासमोर गरीब आणि श्रीमंत सगळे सारखेच असतात. त्यामुळे एकमेकांना मदत कशी करता येईल, याचा प्रत्येकाने विचार करायला हवा याचा बोध या निमित्ताने मिळाला.

पुणे जिल्हा संपर्कप्रमुख

सप्टेंबर २०१० मध्ये माझी उपनेता म्हणून पक्षाने फेरनिवड केली. २००७ पासून प्रवक्ता म्हणून मी काम करीतच होते. आणखी एक जबाबदारी माझ्यावर आली. माझे कार्यक्षेत्र पुणे जिल्हा हेच मुख्यतः होते. या निवडीमुळे मला राज्यातही काम करणे सोपे झाले. खेड, जुन्नर या तालुक्यांचा राजकारणाचा माझा चांगला अभ्यास झालेला आहे. मी ज्या जिल्ह्यातील आहे त्याच जिल्ह्याची जबाबदारी माझ्याकडे आली ही एक वेगळी घटना म्हणायला हवी. जिल्हा परिषद, पंचायत समिती या निवडणुका याच काळात झाल्या. जिल्ह्यात आम्ही मोठी आंदोलने उभारली. विशेषतः रेशनवरील धान्याची भाव वाढ, पाण्याचा प्रश्न अशा आंदोलनातून जनजागृती झाली आणि पक्षाची ताकदही जिल्ह्यात वाढली. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या शिवनेरीपासून अगदी चाकणपर्यंत शिवसेनेचा विचार पक्का रूजलेला आहे. शिवसेनेची या भागात वाढ होणे त्यामुळे स्वाभाविकच आहे.

सन २०१० ते २०१३ पर्यंत माझ्याकडे संपर्क प्रमुख पदाची जबाबदारी होती. या काळात झालेल्या निवडणुकीत पिंपरी-चिंचवड मध्ये शिवसेना सदस्यांची संख्या ६ वरून १४ पर्यंत पोहचली. जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती शिवसेनेच्या जागा दुपटीने वाढल्या. पुणे शहरात मात्र २०१२ च्या निवडणुकीत काही जागा कमी झाल्या. त्याची कारणे येथे सांगण्याची गरज नाही. याच काळात भोर आणि जुन्नर येथील पंचायत समित्या शिवसेनेच्या

ताब्यात आल्या. जिल्ह्याच्या सर्व भागात शिवसेनेचा विचार पोहचलेला असून अनेक शिवसैनिक या काळात तयार झाले, पक्षाची ती खूप मोठी ताकद आहे.

याच काळात पक्षप्रमुख श्री. उद्धव ठाकरे यांच्या अनेक सभा पुणे जिल्ह्यात झाल्या. शिवसेनेच्या सभांची भव्यता हे मोठे वैशिष्ट्य असून एखाद्या परीसराचे रूप पालटून टाकण्याची ताकद या सभांमध्ये असते. शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या सभांचा मागे उल्लेख आलेलाच आहे. तीच परंपरा श्री. उद्धव ठाकरे यांच्या सभांनी पुढे सुरू ठेवलेली आहे. खा. शिवाजीराव आढळराव, माजी आमदार चंद्रकांत मोकाटे, महादेव बाबर यांच्यासारख्या पदाधिकाऱ्यांसमवेत काम करण्याची या काळात संधी मला मिळाली. शेकडो कार्यकर्ते या निमित्ताने संपर्कात आले. एका भव्य अशा राजकीय पक्षात आपण काम करीत आहोत याची जाणीव सातत्याने होत होती. पुणे शहर आणि जिल्ह्यात काम करताना ज्यांचे सहकार्य मिळाले, अशा काही सहकाऱ्यांचा प्रातिनिधिक स्वरूपात उल्लेख करणे योग्य ठरेल. त्यात सर्वश्री रघुनाथ कुचिक, (कै.) सुनील झगडे, राजेंद्र शिंदे, अशोक हरणावळ, श्याम देशपांडे, मच्छिंद्र खराडे, राहुल कलाटे, तसेच श्रीमती विजया शिंदे, श्रीमती अस्मिता गायकवाड यांचा समावेश आहे. माध्यमांचेही मोठे सहकार्य मला मिळाले. दै. सकाळ, महाराष्ट्र टाइम्स, लोकसत्ता, लोकमत, पुढारी, पुण्यनगरी, केसरी, प्रभात, टाइम्स ऑफ इंडिया, इंडियन एक्सप्रेस, डीएनए, हिंदुस्थान टाइम्स, संध्यानंद यांचा उल्लेख करणे सयुक्तिक ठरेल.

दै. सामना हे शिवसेनेचे मुखपत्र असले, तरी मुख्यतः एक स्वतंत्र विचाराचे वृत्तपत्र म्हणून ओळखले जाते. शिवसेनेची सामनात प्रकाशित होणारी भूमिका नंतर राष्ट्रीय वृत्तपत्रे आणि वाहिन्यांमध्ये बातमीच्या स्वरूपात प्रकाशित होत असते. त्यावर चर्चाही होतात. माझ्या वाटचालीत सामनाचे मोठे सहकार्य मला लाभलेले आहे. सामनाचे कार्यकारी संपादक श्री. संजय राऊत हे पत्रकार म्हणून त्याच प्रमाणे राज्यसभेतील सदस्य म्हणून प्रभावीपणे काम करतात. त्याचबरोबर पक्षाची भूमिकाही सातत्याने मांडत असतात. त्यांच्याशी सातत्याने संवाद आणि संपर्क असतोच. सामनाचे प्रकाशक राजेंद्र भागवत, त्याचप्रमाणे मुंबई कार्यालयातील विद्याधर चिंदरकर, राजेश

पवळे, रजनीश राणे, इंद्रायणी नार्वेकर, शिल्पा सुर्वे, मनोज मोघे, संदीप पागडे, सचिन वैद्य यांचेही कायम सहकार्य असते. त्याचप्रमाणे पुणे आवृत्तीचे सर्वश्री अरुण निगवेकर, विठ्ठल जाधव, मनोज बनसोडे, अनिल खांदवे, छायाचित्रकार चंदू पालकर यांचेही सातत्याने सहकार्य असते, तर संभाजीनगर आवृत्तीचे गणेश तुळशी, महेश कुलकर्णी, चंद्रशेखर कुलकर्णी, छायाचित्रकार राजेश लोंढे यांचाही उल्लेख करणे योग्य ठरेल.

छायाचित्रकारांपैकी प्रभाकर वराडकर, राजेश वराडकर यांचा सहभाग शिवसेनेच्या प्रत्येक कार्यक्रमात असतो. तसेच श्री. गजानन घुर्गे हे एक उत्साही छायाचित्रकार होते. दुर्दैवाने त्यांचे अकाली निधन झाले.

संपर्कप्रमुख म्हणून काम करताना दहा-बारा जिल्ह्यांमध्ये अनेक आंदोलनांमध्ये सहभाग घेता आला. परभणी, कोल्हापूर, सांगली, सातारा, नांदेड इ. ठिकाणी निवडणुकीच्या निमित्ताने प्रचारास जाता आले. याच काळात वाहिन्यांवर प्रवक्ता म्हणून पक्षाची भूमिका म्हणून सातत्याने मांडता आली. कल्याण-डोंबिवली, कोल्हापूर, संभाजीनगर, नांदेड इ. महानगरपालिकांच्या निवडणुकीतील प्रचारातही माझा सहभाग होता.

या सर्व प्रवासात शिवसेना या पक्षाची कार्यपद्धती मला आश्वासक आणि निर्णायक अशी वाटली. मला निर्णय प्रक्रियेतही सातत्याने सहभागी करून घेण्यात आले. जे योग्य वाटेल ते व्यक्त करण्याची मला संधी मिळाली. आणि केवळ मी महिला आहे म्हणून माझ्याकडे महिला विभागाची जबाबदारी असे काही न घडता एकूणच महत्त्वाची सामाजिक जबाबदारी माझ्याकडे आली; हे माझ्या दृष्टीने खूप महत्त्वाचे आहे. शिवसेनेचे हिंदुत्व म्हणजे नेमके काय आहे हे समजून घेण्याचाही मी या काळात प्रयत्न केला आणि हे हिंदुत्व म्हणजे मुख्यतः राष्ट्रीयत्व आहे हे त्यातून स्पष्ट झाले. जातीय किंवा धार्मिक विचार शिवसेनेत नाही, जो विचार आहे तो मुख्यतः राष्ट्रवादाचा आहे आणि विकास हाच शिवसेनेचा मुख्य पाया आहे हे देखील मला चांगले जाणवले आणि शिवसेनेत काम करण्याचा आनंद द्विगुणीत झाला.

मावळ लोकसभा मतदार संघाचीही जबाबदारी संपर्कप्रमुख म्हणून माझ्याकडे आली होती. सन २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत पक्षाने ही जागा राखली. या काळात शिवसेनेच्या अनेक नेत्यांशी मला वेगवेगळ्या पातळीवर

चर्चा करता आली. सर्वश्री मनोहर जोशी, सुभाष देसाई यांच्यासारख्या ज्येष्ठ आणि लोकप्रिय नेत्याशी चर्चा करण्याचा आनंद वेगळाच आहे. रायगड जिल्ह्याची मात्र चांगली ओळख झाली. कोकणातील या विभागात शिवसेनेकडे अत्यंत निष्ठावंत असे शेकडो कार्यकर्ते आहेत. याच भागातून म्हणजे रायगड मतदार संघातून केंद्रीय मंत्री अनंत गीते यांच्या प्रचारातही मला सहभागी होता आले. या मतदारसंघात झालेली निवडणूक अत्यंत चुरशीची ठरली आणि सुमारे अडीच हजार मतांनी श्री. अनंत गीते विजयी झाले. पुढे श्री. अनंत गीते केंद्रात मंत्रीही झाले.

या मतदारसंघात रावा नावाचे एक गाव आहे. या गावात बुथ कॅम्पचरिंगचे प्रकार अनेकदा घडत आले आहेत. तेथे किशोर जैन या शिवसेना पदाधिकाऱ्याला मारहाणही झाली होती. या पार्श्वभूमीवर निवडणुकीतील गैरप्रकाराच्या संदर्भात निवडणूक आयोगाच्या अधिकाऱ्यांकडे तक्रार करणे, त्याचा पाठपुरावा करणे, निवडणूक निरीक्षकांच्या भेटीगाठी घेणे या कामातही मला सहभाग घ्यावा लागला.

याच निवडणुकीत हातकणंगले मतदारसंघात राजू शेटी यांच्या आणि सदाभाऊ खोत यांच्या माढा लोकसभा मतदारसंघात शिवसेनेच्या वतीने मी प्रचारात सहभागी झाले. यातील माढा मतदारसंघातील पहिली सभा माझ्या लक्षात आहे. या सभेत मोठी दगडफेक झाली होती. त्यावेळीही संपर्क यंत्रणा आजच्या एवढी प्रभावी नव्हती. तरी देखील या सभेची बातमी वाहिन्यांवर तातडीने झळकली. मी या सभेत होते ही बातमीही राज्यभर पोहचली आणि माझ्यासंदर्भात चौकशी करण्यासाठी फोनही वाजू लागले. या सभेमध्ये एक युवक दगड लागल्याने रक्तबंबाळ झाला होता. मात्र, 'मी सभा संपल्याशिवाय उपचार करण्यासाठी डॉक्टरांकडे जाणार नाही,' असा हट्ट तो धरून बसला होता. विशेष म्हणजे या सभेच्या वेळी पोलिस खांबासारखे उभे होते. सभेच्या बाजूला पाठ करून ते थांबले होते. या जखमी युवकाचा रक्तस्राव मी माझ्याकडचे रुमाल बांधून थांबविला. माझे डॉक्टरी ज्ञान यावेळी उपयोगी पडले. त्यावेळी राज्यात आणि केंद्रात काँग्रेसचे सरकार असल्यामुळे पोलिसांची ही वागणूक अनपेक्षित नव्हती. पण आम्ही तातडीने सोलापूरच्या जिल्हा पोलिस अधिकाऱ्यांशी संपर्क साधून पोलिसांच्या या

कृतीची माहिती दिली. त्यानंतर सूत्रे हलली आणि पोलिस बंदोबस्ताला लागले. त्यानंतर ही सभा शांतपणे पार पडली.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या पुणे आणि सोलापूर येथील सभामध्येही मला सहभागी होण्याची संधी मिळाली. सोलापूर येथील सभेत लातूरच्या कल्पना गिरी या काँग्रेस कार्यकर्ता महिलेचे बेपत्ता होणे हा विषय गाजला होता. त्याची माहिती मी श्री. नरेंद्र मोदी यांच्याकडे दिली. त्यांनी त्याचा वापर प्रचारात केला. "काँग्रेस की संस्कृती तंदूरसे लातूर तक है" अशा स्वरूपाचे उद्गार त्यांनी सभेमध्ये काढले. त्यानंतर हा मुद्दा ऐरणीवर आला आणि निवडणुकीत काँग्रेसला मार बसण्यात त्याचा उपयोग झाला.

२०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीपूर्वी देशभर झालेल्या ओपिनियन पोलचे निकाल सातत्याने येत होते आणि राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीला बहुमत मिळणार अशा स्वरूपाचे निष्कर्ष निघत होते. त्या वेळी वाहिन्यांवर स्वाभाविकच चर्चा सुरू होत्या आणि या चर्चांमध्ये सहभागी होण्याची आणखी एक संधी मला सातत्याने मिळाली. त्यावेळी काय आणि कसे बोलायचे तसेच पक्षाची भूमिका कशी मांडायची याबाबत श्री. उद्धव ठाकरे यांच्याकडून मला सातत्याने मार्गदर्शन मिळाले. त्यामुळे मोकळेपणाने मला माझी बाजू मांडता आली.

‘प्रवक्ता’पदाची जबाबदारी

नव्या सहस्रकात माहिती आणि तंत्रज्ञानाने मोठी प्रगती केली आहे. स्वाभाविकच वाहिन्यांचे महत्त्व वाढले आहे; पण वृत्तपत्रांचे महत्त्व देखील कमी झालेले नाही. राजकीय पक्षांच्या दृष्टीने ही प्रसारमाध्यमे जशी संधी आहे, तसेच एक आव्हान देखील आहे. राजकीय पक्षांना त्यामुळे आपली भूमिका मांडण्यासाठी प्रवक्त्यांची गरज भासू लागली. मला स्वतःला विविध प्रश्नांवर भूमिका मांडण्याची आवड होतीच. शिवसेनेत आल्यानंतर ती संधी अधिक प्रभावीपणे मिळाली. मात्र, या प्रश्नाच्या भूतकाळाकडे जाणेही योग्य ठरेल.

प्रसिद्धिमाध्यमांची मला पूर्वीपासून माहिती होती आणि लिखाणाची आवड होती. शिवसेनेत मी प्रवेश करण्यापूर्वी १० वर्षे आधीच ‘सामना’ दैनिक सुरू झाले होते. त्यापूर्वीप्रमुख मार्मिकमधून शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांचा जनमानसाशी महाप्रचंड संपर्क होताच. सन २००० नंतर वाहिन्यांचे मोठ्या प्रमाणात आगमन झाले. त्यापूर्वी वृत्तपत्रे राज्यपातळीवर निघायची, त्यानंतर त्यांच्या जिल्हा पुरवण्या सुरू झाल्या. आरोग्य, महिला, युवक आदी विविध विषय त्यामध्ये हाताळले जाऊ लागले. जागतिकीकरणानंतर वृत्तपत्रांची भूमिकाही बदलत गेली. आणि प्रारंभी सेवाभावी म्हणून काम करणारी वृत्तपत्रे एक उत्पादन म्हणून लोकांपुढे येऊ लागली. स्वाभाविकच त्यांचा व्याप वाढत गेला. मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण याच काळात सुरू झाले. महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या जिल्हा आणि तालुक्यांमधून

लोक विशेषतः युवक शहराकडे येऊ लागले, तर शहरांमधील युवक नोकरीच्या निमित्ताने विदेशाकडे जाऊ लागले. मोबाईल, इंटरनेट अशी क्रांतीही गेल्या काही वर्षांमध्ये झाली. त्यामुळे वैचारिक भूमिकाही बदलू लागली. ‘थिंक ग्लोबली, अॅक्ट लोकली’ म्हणजे ‘विचार जगाचा आणि कृती स्थानिक’ असे सूत्र सुरू झाले. मला स्वतःला या परिस्थितीशी जुळवून घेणे अवघड गेले नाही. याचे कारण मी स्थानिक पातळीवर काम करीत होतेच; परंतु मला संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विविध योजनांमध्ये सहभागी होत असताना विदेशात जाण्याची संधी मिळाली आणि तिथले प्रश्न देखील समजावून घेता आले.

१९९२ ते १९९८ या काळामध्ये मी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या महिला विषयक कामात सहभागी होते. त्यासाठी मला विविध ठिकाणी जाण्याची संधीदेखील मिळाली. इंग्रजी, स्पॅनिश, फ्रेंच आदी भाषांची मला ओळख झाली. तिथले प्रश्न समजावून घेता आले आणि अशा ठिकाणी आपली मराठी कुठे आहे हा प्रश्न मला सातत्याने अस्वस्थ करत होता. संवाद आणि कृती सुरू होती. परंतु त्याच वेळी मला स्वतःला व्यक्त करण्यासाठी मी विविध माध्यमात लिहितही होते. त्यातून मला बरेच काही गवसत आहे, असे वाटले.

सन २००६ मध्ये शिवसेनेत येऊन मला आठ वर्षे पूर्ण झाली होती. याच काळात राजकीय पक्षांना प्रवक्ते असावेत, असा विचारप्रवाह सुरू झाला. तत्पूर्वी राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर त्या त्या पक्षांचे प्रतिनिधी त्या त्या वेळी पक्षाची भूमिका मांडतच होते. माध्यमांच्या प्रतिनिधींनी राजकीय पक्षांकडून माहिती मिळविण्यासाठी प्रयत्न सुरू ठेवलेले होतेच. त्यातून वैयक्तिक मैत्रीदेखील प्रस्थापित होते. संवादातून विचारांची देवाण-घेवाण होत असते. शिवसेनाप्रमुखांच्या संदर्भात पत्रकारांच्या मनात असलेले प्रेम, जिद्दाला शिवाय त्यांचा आदरयुक्त दारा याबरोबरच शिवसेनेच्या अंतर्गत कशा प्रकारची प्रक्रिया आहे, हे जाणून घेण्याची उत्सुकता पत्रकारांमध्ये दिसायची. प्रत्येकजण आपापल्या पद्धतीने त्याचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न करीत असायचे.

पत्रकारांमधील ही भावना माझ्याही मनात येत होती. या काळात शिवसेनेने श्री. सुभाष देसाई यांच्याकडे शिवसेनेची भूमिका मांडतानाच

पुस्तिका प्रकाशित करणे, संपादन करणे, अशा जबाबदाऱ्या असायच्या. मी स्वतः या काळात सकाळ, महाराष्ट्र टाइम्स इत्यादी वृत्तपत्रांमध्ये लिखाणही करायचे. एकदा महाराष्ट्र टाइम्समध्ये आलेल्या लेखाची दखल स्वतः श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांनी घेतली आणि तू 'सामना'त का लिहित नाहीस, असा प्रश्न मला विचारला. तेव्हा इतर वाचकांनाही शिवसेनेची भूमिका समजावी, हा माझा हेतू असल्याचे मी त्यांना सांगितले. मात्र, त्यानंतर शिवसेनाप्रमुखांच्या सूचनेनुसार मी माझा एक लेख त्यांच्याकडेच पाठविला आणि माझ्या दृष्टीने आनंदाची बाब म्हणजे त्यांनी स्वतः त्यांच्या माध्यमातून तो लेख 'सामना'कडे प्रसिद्धीसाठी पाठविला. मला हा फार मोठा आशीर्वाद आहे, असे त्या वेळी वाटले. थोडक्यात शिवसेनेमध्ये व्यक्त होण्याची पूर्ण मुभा आहे, हे मला जाणवले.

या काळात शिवसेनेची भूमिका मांडताना आधी साहेबांशी बोलावे लागायचे, ही जबाबदारी बऱ्याच वेळा आमचे गटनेते श्री. मधुकर सरपोतदार यांच्याकडे असायची. आम्ही दोघेही त्या वेळी विधान परिषदेत सदस्य होतो. परिषदेत झालेले कामकाज आम्ही वृत्तपत्रांपर्यंत पोहोचवत असू. त्यासाठी पूर्वानुमती घ्यावी लागत नसे. पण श्री. मधुकर सरपोतदार हे बरेचसे प्रसिद्धीपराड्मुख होते. श्री. प्रमोद नवलकर मात्र त्या वेळी सातत्याने वृत्तपत्रांमध्ये लिहित असायचे. त्यांनी मला सतत लिहित राहा, असे बरेचदा सांगितले.

त्या काळात म्हणजे २००२ ते २००६ च्या दरम्यान मुख्यतः ई-टीव्ही हे माध्यम महाराष्ट्रात प्रभावी होते. त्याचे मुख्यालय हैदराबादमध्ये होते. याच काळात शिवसेनेवर राजकीय आघातही होत असायचे. स्वतः शिवसेनाप्रमुख त्याला उत्तर देण्यास समर्थ होते; परंतु वेगवेगळ्या पातळीवर पक्षाची भूमिका मांडणे त्या वेळी आवश्यक होते. अशा वेळी एखाद्या विषयावर आपण जाहीरपणे पक्षाची भूमिका मांडावी की नाही, असा प्रश्न माझ्यापुढे उभा राहत असे. परंतु त्याचे उत्तरही मी त्या वेळी शोधले आणि बोलायला सुरुवातही केली. त्यानंतर काही वर्षांनी शिवसेनेसाठी प्रवक्ते असावेत, असा विचारप्रवाह पक्षात सुरू झाला. सन २००७ च्या दरम्यान म्हणजे मुंबई महानगरपालिकेच्या निवडणुका होण्यापूर्वी शिवसेनाप्रमुखांनी श्री. संजय राऊत, श्री. मनोहर जोशी, श्री. सुभाष देसाई आणि मी अशा चौघांना

बोलावून घेतले आणि त्या वेळी प्रवक्तेपदाचे काम कसे करायचे याचे मार्गदर्शन मा. श्री. बाळासाहेब ठाकरे आणि श्री. उद्धवजी ठाकरे यांनी केले. पक्षाची भूमिका प्रत्येकाने योग्य ठिकाणी मांडावी, मात्र, पक्षाचे एक मत आणि वैयक्तिक मत काही वेगळे असे चालणार नाही, असे त्यांनी स्पष्टपणे बजावले. काही विषय राज्यपातळीवरचे, तर काही विषय राष्ट्रीय पातळीवरचे असे असले तरी सर्वांनी सर्व विषय मांडायला हरकत नाही, असे त्यांनी सांगितले.

मग काही धोरणात्मक बाबी, वेगवेगळ्या नियुक्त्या, तिकीट वाटप, असे प्रश्नही प्रवक्त्यांकडे जाऊ लागले. पक्षाच्या भूमिकेचे निरूपणच व्हायला हवे, असे मला या काळात जाणवले. शिवाय एकदा भूमिका मांडल्यानंतर कधीही शब्द मागे घ्यायला लागू नये, ही माझी स्वतःची भूमिका होती आणि त्यासाठीच प्रवक्ता म्हणून काम करताना पूर्वतयारी असणे आवश्यक आहे, हे मला जाणवले. कोणताही विषय मांडताना त्याची सविस्तर माहिती असावी, हे अपेक्षित असतेच आणि साहेबांनीही तसेच सांगितलेले होते. त्यामुळे कोणते विषय आपल्याला विचारले जाऊ शकतात, याचा अंदाज घेऊन त्याची पूर्वतयारी करून ठेवण्याची मी सवय करून घेतली.

विधिमंडळात जे काही घडते, ते उघडच असल्यामुळे त्या संदर्भात काही माहिती देताना फारसा प्रश्न उद्भवत नाही. तरी देखील वेगवेगळे अहवाल वाचून ठेवणे, विविध स्वरूपाच्या निर्णयांबाबतची माहितीदेखील जवळ ठेवणे हे मला अधिकच सोयीचे वाटते. शिवाय एखाद्या घटनेच्या संदर्भात बोलत असताना त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष जाऊन वेगळी माहिती घेणे, हे देखील मला योग्य आणि सोयीचे वाटते.

या संदर्भातला एक अनुभव या ठिकाणी मुद्दाम सांगावयाचा आहे. वाहिनीवरील चर्चेत एकाने अमुक ठिकाणचे पोलीस स्थानक शिवसैनिकांनी जाळले, असा स्वरूपाचा आरोप केला होता. मात्र, असे काही घडलेले नाही, हे मला खात्रीने माहीत होते. त्यामुळे मी वाहिनीवरच त्याला आव्हान दिले आणि प्रत्यक्ष घटनास्थळी कॅमेरे लावा, असे सांगितले. मला खात्रीने माहीत असल्यामुळे या व्यक्तीला वाहिनीवर गप्प बसावे लागले. अर्थात असे असले, तरी वाहिनीवर चर्चा करण्यासाठी येणाऱ्या नेत्यांबाबत आदराने बोलणे योग्य असते. अनेकदा सर्वश्री पृथ्वीराज चव्हाण, आर. आर. पाटील

देवेंद्र फडणवीस, सुधीर मुनगंटीवार, हर्षवर्धन पाटील, प्रकाश जावडेकर यांच्या समवेतही मला चर्चेत सहभागी होता आले. पण, कोणत्याही प्रकारचा औचित्यभंग होणार नाही, याची दखल मी वेळोवेळी घेतली. अशी बंधने पाळावीच लागतात. परंतु त्याच वेळी पक्षाची भूमिका ठामपणे मांडावी लागते. त्यासाठी काही वेळा आक्रमकही व्हावे लागते.

सन २००६ मध्ये पक्षाने माझी अधिकृतपणे 'प्रवक्ता' म्हणून नियुक्ती केली आणि आज १२ वर्षांनंतर मी ही जबाबदारी सांभाळीत आहे, याचा मला आनंद आहेच. पक्षाने दिलेली ही संधी बहुमूल्य आहे, अशीच माझी भावना आहे. एवढ्या वर्षांनंतर पक्षाची कोणत्या विषयावर काय भूमिका आहे, हे मला पक्के माहीत असल्यामुळे एकाच दिवशी अनेक वाहिन्यांवर मी पक्षाची भूमिका मोकळेपणाने मांडू शकते आहे, हे माझ्या दृष्टीने गौरवास्पद आहे. काही वेळा राज्य पातळीवरील वाहिन्यांवर बोलण्याबरोबरच राष्ट्रीय पातळीवरील वाहिन्यांवरही बोलण्याची वेळ येते. हिंदी, इंग्रजी वाहिन्यांवरही मी अनेकदा पक्षाची भूमिका मांडलेली आहे. परंतु इंग्रजी आणि हिंदी वाहिन्यांबाबत एक अनुभव असा येतो की, तेथील सूत्रसंचालक स्वतःचेच म्हणणे मोठ्या आवाजात मांडत राहतात आणि प्रवक्ते बोलत असतात, त्या वेळी मध्येच संवाद तुटतो. पण, आजपर्यंत माझ्या प्रवक्तेपदाच्या कारकीर्दीत कधी मांडलेली भूमिका चुकली आहे किंवा एखाद्या विषयावर दिलगिरी व्यक्त करावी लागली आहे, असे कधी घडलेले नाही, याचे मला समाधान वाटते.

विशेषाधिकार आणि राजशिष्टाचार

सरकार आणि जनता यांच्यातील दुवा म्हणजे 'लोकप्रतिनिधी' असतात. लोकप्रतिनिधींच्या अनेक जबाबदाऱ्या आहेत, तसेच त्यांचे काही विशेष अधिकार देखील आहेत. लोकांची कामे प्रशासनाने करायची असतात. मात्र, त्यामध्ये अडचणी निर्माण झाल्या, तर एकूणच समाजावर त्याचा विपरीत परिणाम होतो. त्यासाठीच विधान मंडळाला काही विशेष अधिकार दिलेले आहेत. तसेच अनेक राजशिष्टाचार असून, त्यांचेही वेळोवेळी पालन होणे आवश्यक आहे. माझी विधान परिषदेच्या विशेषाधिकार समितीच्या प्रमुखपदी नियुक्ती करण्यात आली. पक्षाने आणि सरकारने मला ही जबाबदारी दिली आणि त्याचे पालन माझ्या शक्तीप्रमाणे करणे हे माझे मी कर्तव्य समजते. त्या दृष्टीने आपले काम करित असताना ते रचनात्मक स्वरूपाचे व्हावे, असा माझा प्रयत्न आहे.

विशेषाधिकार वापरताना कोणावरही अन्याय होऊ नये, ही अपेक्षा आहे. कोणास शिक्षा व्हावी, अशीही यामागची भूमिका नाही. विधान परिषदेच्या अध्यक्षांना काही विशेष अधिकार देखील असतात. विधान परिषदेत चालणाऱ्या कामकाजाबाबतही हे अधिकार असतात. तसेच विधान परिषदेत होणाऱ्या चर्चेचे वृत्तांकन करताना पत्रकारांकडून काही चुका झाल्या, तर त्यामुळेही हक्कभंग होऊ शकतो. त्यासाठी आमची हक्कभंग समिती ज्या शिक्षेची शिफारस करील त्यावर अंतिम निर्णय घेऊन शिक्षा देण्याचा अधिकार विधान परिषदेला आहे. विधान परिषद अशा व्यक्तींना शिक्षा सुनावू शकते

किंवा माफी मागायलाही लावू शकते.

सरकारी यंत्रणांकडून लोकप्रतिनिधींना सामाजिक कामासाठी जी माहिती हवी असते, ती त्यांना मिळण्याचा कायद्याने अधिकार आहे. परंतु ही माहिती देखील अनेकदा त्यांना दिली जात नाही. पत्राची पोच दिली जात नाही. आणि समाधानकारक उत्तरेही दिली जात नाहीत, असा आजवरचा अनेकांचा अनुभव आहे. त्यामुळे लोकप्रतिनिधी आणि प्रशासन यांच्यात खटकेही उडतात आणि बऱ्याचवेळा अप्रिय असे प्रसंगही घडतात. असे प्रसंग टाळणे आणि भविष्यात चांगल्या प्रकारे काम व्हावे, हा हेतू ठेवून एकंदरच या विभागाचे कामकाज सूत्रबद्ध रीतीने होण्यासाठी आम्ही पावले टाकली. त्यासाठी संबंधित अधिकाऱ्यांच्या विभागवार बैठका आयोजित करण्यात आल्या. प्रत्येक ठिकाणी पाँवर प्रेझेंटेशन करण्यात आले. २२ वेगवेगळ्या विभागांच्या प्रत्येकी २०० अधिकाऱ्यांना एकत्र करण्यात आले. खुली चर्चा वेगवेगळ्या ठिकाणी आयोजित करण्यात आली. ६ महसूल विभागांमध्ये त्यासाठी बैठका घेण्यात आल्या आणि प्रत्येक ठिकाणी अधिकाऱ्यांना त्यांच्या जबाबदाऱ्या आणि अधिकार यांची जाणीव करून देण्यात आली. या कामासाठी सन २०१५-१६ मध्ये माझा दीड हजार ते दोन हजार अधिकाऱ्यांशी संपर्क झाला. हे विशेष अधिकार समितीचे जागृतीचे काम हक्कभंगाच्या प्रकरणावर निर्णय घेण्यासोबतच करण्यात येत आहे. त्याचप्रमाणे बैठकांचे काम अजूनही सुरू आहे.

अधिकाऱ्यांनी लोकप्रतिनिधींशी कशा प्रकारे वागावे, याचीही माहिती देण्यात आली. निधीचे नियोजन कसे करायचे, याचीही माहिती सर्वत्र देण्यात आली. एक प्रकारे आचारसंहिता कशी असावी, हे देखील सर्वांना सांगण्यात आले. त्याचा चांगला परिणाम झाला आणि प्रशासन आणि लोकप्रतिनिधी यांच्यात असलेले बरेचसे गैरसमज दूर करण्यातही आम्हाला यश आले. जर रचनात्मक पद्धतीने काम केले, तर प्रत्येक ठिकाणी चांगले काम करता येते, हे या निमित्ताने जाणवले.

विधान मंडळाचे विशेष अधिकार व राजशिष्टाचार या संदर्भात एक माहिती पुस्तिका दि. ५ नोव्हेंबर २०१५ रोजी आम्ही प्रकाशित केली आणि सर्वत्र त्याचे वितरणही करण्यात आले. विधानपरिषदेचे सभापती श्री. रामराजे

निंबाळकर यांनी या कामाची मोकळेपणाने प्रशंसा केली. या समितीच्या कामाचा शुभारंभ मुख्यमंत्री श्री. देवेंद्र फडणवीस यांच्या हस्ते नोव्हेंबर २०१६ मध्ये झाला.

विशेषाधिकार समितीच्या कामामध्ये मला राज्य सरकारच्या कर्मचारी वर्गाने चांगली साथ दिली. या कामात मंडळाचे सचिव श्री. देवेंद्र कळसे, श्री. यु. के. चव्हाण, विधीमंडळातील अन्य अधिकारी श्री. उमेश शिंदे, श्री. नंदलाल काळे आणि सामान्य विभागाच्या अनेक अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांचे चांगले सहकार्य मिळत आहे. ठिकठिकाणी बैठका आयोजित करीत असताना विभागीय आयुक्त, जिल्हाधिकारी, पोलीस आयुक्त, पोलीस अधिक्षक यांचे मिळणारे उत्तम सहकार्य आणि सकारात्मक प्रतिसाद यामुळे महाराष्ट्राच्या प्रशासन विभागाचे एक वेगळेच आश्वासक चित्र मला समजून घेता आले. त्यांनी मला अंतःकरणपूर्वक सहकार्य दिले. अशा कामात जर सक्रीय सहभाग मिळाला, तर खूप काही काम करता येते. हे मला उमजले. त्यामुळे या कामाचा आनंद खूप वेगळा आहे आणि त्याचा मला अनुभवही मिळाला.

महिलांच्या प्रश्नावर लेखन

आपली भूमिका मांडण्यासाठी वृत्तपत्रातील लेखमालिका हे चांगले साधन असते. 'लोकसत्ता' वृत्तपत्रात चार ६ मे २०१७ ते २७ मे २०१७ दरम्यान शनिवारी सलग माझे चार लेख प्रकाशित झाले. ते या ठिकाणी प्रातिनिधीक स्वरूपात दिले आहेत.

१. स्त्रियांच्या मुक्तीचे समरांगण

पासून क्रांतिकारी महिला संघटनेत सक्रिय सहभाग.

जगात सर्वत्र नवविचाराच्या चळवळींनी १९७० चे दशक उफाळून उठले होते. विद्यार्थी युवक राजकारणात सक्रिय होत होते. महाराष्ट्रातदेखील रोजगार हमी योजना, विद्यार्थी क्षेत्रातील देणग्यांवर आधारित प्रवेश, जातीयता, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, आदिवासी भूमिहिनांचे लढे यामुळे युवकांचे विश्व ढवळून निघाले होते. मी १९७३ ला पोतदार मेडिकल कॉलेजात शिकत असताना आयुर्वेदिक विद्यार्थ्यांच्या संघटनेत काम करायला लागले व विद्यार्थी चळवळींशी परिचय व्हायला लागला. मी १९७४ ला पुण्याच्या रानडे वक्तृत्व स्पर्धेत भाग घेतला व तेथेच माझा युवक क्रांती दलाशी परिचय झाला.

८ मार्च १९७५ ला जागतिक महिला दिनाच्या दिवशी वरळीच्या बीडीडी चाळीत महिला मेळाव्यात मी थोड्या वेळासाठी गेले होते. तिथे माझी ओळख लीला अल्वारीस, लीला गुजराती व कामगारांच्या प्रश्नांवर काम

करणाऱ्या कार्यकर्त्यांशी झाली. मला त्याच कार्यक्रमात माहिती कळली की, नंदुरबार येथे एक भगिनी विधवा झाली आहे. काही वर्षांपूर्वी स्वेच्छेने एक विधवा भगिनीने केशवपन केले होते, त्याच पावलावर पाऊल टाकत नंदुरबार येथेही तसेच घडणार होते. मी अस्वस्थ झाले. मी त्याच दिवशी युक्रांदच्या बैठकीत ही सदर घटना सहकारी कार्यकर्ते व ज्येष्ठ सभासदांच्या कानावर घातली. आमच्यात थोडी चर्चा, विचारविनिमय झाला. मला वाटत होते की, अशा स्त्रीविषयक अन्यायाच्या घटना घडल्यावर काही कृती होण्यापेक्षा माहिती आधीच कळली आहे, तर आपण तो प्रकार थांबवायचा प्रयत्न करावा. युक्रांदच्या टीमने यात हस्तक्षेप करायचा ठरवला. एक पथक लगेच तत्कालीन गृहराज्यमंत्री सुशीलकुमार शिंदे यांना भेटले व एक पथक नंदुरबारला रवाना झाले. गृह राज्यमंत्र्यांनी पोलीस अधीक्षकांना कसून सूचना दिल्या की, असा काही प्रकार होतोय का ते तपासा आणि विशेषतः गेल्या काही दिवसांत जे मृत्यू झाले असतील त्याबाबत माहिती काढा. तर नंदुरबारला गेलेल्या पथकाला माहिती काढताना फारसे काही हाती लागेना. शेवटी त्यातील कार्यकर्त्यांनी विधवेचे केशवपन करणाऱ्या लोकांचा शोध घेतला व एखाद्याला कोणा विधवेच्या केशवपनाचे काम सोपवले आहे का याची खबरबात घ्यायला सुरुवात केली. एका व्यावसायिकाने कबूल केले की, त्यांना दुसऱ्याच दिवशी एका घरात मागच्या दाराने जाऊन एका विधवेचे डोके भादरण्यास शंभर रुपयांची बेगमी करण्यात आली होती. मग त्याला समजावले गेले व त्याला शंभर रुपये देण्यात आले. थोडक्यात प्रत्यक्ष केशवपन होणार होते, परंतु ते थांबवले गेले. या प्रसंगातून माझ्या मनाला प्रत्यक्ष कृतीचे महत्त्व अधोरेखित झालेच व त्याचसोबत स्त्रियांवरील अत्याचार, सामाजिक अन्याय, जातीयता याबाबत जागृतीचा तिसरा डोळा प्राप्त झाला.

मी हा मेडिकलचा अभ्यास सांभाळत असताना युक्रांदच्या कामाबरोबरच मुंबई विद्यापीठातील अनेक महाविद्यालयांचा एकत्रित आदिवासी विकास प्रकल्प डॉ. मुरलीधर गोडे व काही प्राध्यापकांनी हाती घेतला होता, त्यातही मी सहभागी झाले होते. सातत्याने ३ वर्षे या प्रकल्पांमध्ये पोदार आयुर्वेदिक महाविद्यालयातून आम्ही डॉक्टर्स व विद्यार्थी पालघरजवळच्या गावात जात होतो. मी या डॉक्टर्सच्या टीमची प्रमुख (ग्रुप लीडर) म्हणून काम करत होते.

आंध्र प्रदेशामध्ये वादळ आले तेथेही त्या तुकडीची मी कॅप्टन म्हणून अवनीगड्डा येथे गेले. आम्ही जवळजवळ महिनाभर राहून तेथे रुग्णसेवेचे काम केले. या काळात १९७५ च्या दरम्यान आणीबाणी लागू करण्यात आली होती. त्या काळात जयप्रकाश नारायण यांचे नवनिर्माणचे आंदोलन भारतभर उभे राहिले होते. हुंडाबंदी, वृक्षतोडबंदी, भ्रष्टाचारमुक्ती, लोकशाही या विचारांवर हे आंदोलन भारतभर पसरले व त्यात एक व्यापक आघाडी तयार होत गेली.

याचा दरम्यान मी प्रेमविवाह केला. पोदार आयुर्वेदिक महाविद्यालयात शेवटच्या परीक्षा, घरी कार्यकर्त्यांची वर्दळ, दुसरीकडे पूर्णवेळ कार्यकर्त्यांसाठी निधी उभारणे, त्यातच युक्रांदच्या नगर जिल्ह्यातील कामासाठी येणाऱ्या कार्यकर्त्यांमुळे आमचे घर म्हणजे एक चळवळीचे केंद्र झाले होते. आरोग्यविषयक कामाला मी सामाजिक दृष्टिकोनातून समजून घेऊ लागले. वैद्यकीय व्यवसायाबरोबर सामाजिक काम करण्याची मला निकड वाटू लागली म्हणूनच मी वैद्यकीय व्यवसायात बस्तान बसविताना सामाजिक आंदोलने व महिला संघटनांचा पायादेखील उभा करीत गेले.

आम्ही नंतर मराठवाड्यात १९७८ ला उदगीरला गेलो तेव्हा तेथील सरंजामी वातावरण, गरिबी, अनारोग्याचे प्रश्न, दुष्काळी परिस्थिती, यातून मला स्त्रियांच्या प्रश्नांवर काम करण्याची निकड जाणवत गेली. मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव देण्याचे आंदोलनही पेटले होते. उदगीरमध्येही मी महिला कामगार, महिलांवरील बलात्कार व हिंसाचारविरोधी संघटन केले. मी हे काम करताना राष्ट्रीय महिला आंदोलनाचा संदर्भ महत्त्वपूर्ण वाटत होता. विशेष म्हणजे १९७२ मध्ये वडसा देसाई गंज पोलीस स्टेशनमध्ये मथुरा या आदिवासी स्त्रीवर पोलिसांनी केलेल्या बलात्काराच्या प्रकरणाबाबत मथुरेच्या चारित्र्यावर ताशेरे देणारा निकाल १९७९ ला दिला गेला. भारतभर संघटनांनी त्याविरोधात पिटीशन दाखल केले होते. जागतिक महिला दशकाच्या जागृतीचे हे प्रत्यंतर रस्त्यावर व न्यायालयात दिसून आले. बदलांच्या या लाटा सामाजिक संघटनांच्या अंतर्गत स्त्री-पुरुष समानतेबाबत धडका मारत होत्या.

राजकीय व सामाजिक संघटनांतदेखील स्त्रियांचे स्थान दुय्यम राहते हा अनुभव पाश्चात्य देशांतील स्त्रीवादी अधोरेखित करीत होत्या. भारतीय वास्तवावर प्रकाश टाकणारा सरकारी अहवाल स्त्रियांचा दर्जा या वर्षी प्रसिद्ध करण्यात

आला होता. अनेक कायदेविषयक बदल, हिंसाचाराबाबतची आकडेवारी, कामगार स्त्रियांबाबतची आव्हाने व शिक्षण, आरोग्य याबाबतीत व स्त्रियांचे दुय्यम स्थान यावर चांगलेच झणझणीत अंजन टाकले गेले होते. अशा परिस्थितीत केवळ काठावरून सूचना देणे मला निर्थक वाटायला लागले होते. आपल्या प्रश्नांची दखल राजकारण व समाजात घेऊन बदल आवश्यक वाटत होते. त्यासाठी प्रत्यक्षात सामाजिक व राजकीय जागृती गरजेची वाटत होती. स्त्रियांचे समाजातील, कुटुंबातील दुय्यम स्थान हे फक्त वैयक्तिक परिस्थितीचा परिणाम नाही, तर स्त्रियांचे प्रश्न हे सार्वजनिक जीवनाशी संबंधित आहेत याचे भान स्पष्ट होत गेले. पर्सनल इज पॉलिटिकल ही वस्तुस्थिती बहुतेक सर्व स्त्रियांविरोधी होणाऱ्या हिंसाचारांत सत्य ठरते हे मी अनुभवत होते. आरोग्य व हिंसाचार यांचे जवळचे नाते, मुलगा-मुलगी यातील दुजाभाव, मुले नसल्यास फक्त स्त्रीची जबाबदारी मानून तिच्या छळाच्या घटना सातत्याने समोर येत होत्या.

एक डॉक्टर यासोबतच सामाजिक काम करणे हा माझा जीवनमार्ग घडत गेला. १९८१ या वर्षी हुंडाविरोधी कायद्यात सुधारणा करण्यासाठी देशव्यापी चळवळ उभी राहिली, तर १९८३ ला एव्हिडन्स ॲक्ट कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. ३०४ (ब) व ४९८ (अ) यांसारख्या कायद्यांना प्रत्यक्षात आणले गेले त्या विचारांची बीजे याच काळात पेरली गेली. सर्वोच्च न्यायालयांनी स्त्रियांचा आवाज व अपेक्षा ऐकून घेऊन बरेच बदल करण्याचे निर्णय दिले.

१९७५ या वर्षी स्त्रियांच्या मानवी अधिकारांची एक प्रकाशशलाका मनात रुजली होती. स्त्रीविषयक सहा वर्षांत त्यातून चित्र व मार्ग अधिकाधिक स्पष्ट होत गेले. अभ्यास, स्त्रियांशी संवाद, प्रबोधन, रचनात्मक काम, संघर्ष व संघटन उभे करायचे हे मनात पक्के झाले. १९८० मध्ये मी माझ्या मुलीच्या, मुक्ताच्या जन्मानंतर पुण्यामध्ये हडपसर येथे दवाखाना सुरू केला होता. दवाखाना चालवत असतानाच स्त्रियांविषयक कृती करायला सवंगडी सहकारी मिळाल्या. आम्ही १९८१ या वर्षी क्रांतिकारी महिला संघटना स्थापन केली, नंतर १९८४ ला स्त्री आधार केंद्रातून निरंतर कृती करण्याचा संकल्प केला व कामाच्या क्षितिजाला गवसणी घालायला सुरुवात केली. या सुमारास मी दलित चळवळीतदेखील सक्रिय झाले. स्त्रीमुक्तीचे समरांगण असे अनेक रंगांनी समृद्ध होत गेले.

(दि. ६ मे २०१७, लोकसत्ता)

२. भिंतीमागचा आक्रोश, जगाच्या उंबरठ्यावर..

राजस्थानमध्ये ४ सप्टेंबर १९८७ ला रुपकुंवर सती जाण्याची घटना उघडकीस आली

भारतात स्त्रीविरोधी जो हिंसाचार होत आहे त्याला व्यक्त करायला हवे व त्यासाठी सामाजिक प्रबोधनातून साद घालण्याची गरज वाटत होती. आम्ही कौटुंबिक छळाला, हुंड्याला विरोध करून प्रश्न विचारायला लागलो तेव्हा आम्हाला सुरुवातीला धुडकावून लावले जात असे. जुन्नर, बारामती, कामशेत, नगर, जळगाव, फलटण, नागपूर, वर्धा, जालना, रत्नागिरी, सातारा, सोलापूर, लातूर, उस्मानाबाद, औसा आदी ठिकाणच्या या परिषदांत गावोगाव स्त्रिया एवढे बोलत आहेत यांचेच अप्रूप होते.

कायदे बदल व महिलाविषयक धोरणे बदलण्यासाठी आंदोलने व त्यासाठी शासनासोबत संवादाचा कालखंड म्हणून १९८५ ते १९९५ हा कालखंड पाहावा लागेल, भारतात मध्ये राष्ट्रीय महिला धोरणविषयक मसुदा तयार करण्यास सुरुवात झाली. १९८९ ला केंद्रात सत्तांतर झाल्यावर कायदे बदल-जागृती घडवणारी एखादी यंत्रणा सरकारमध्ये असावी व राष्ट्रीय महिला आयोग तयार करावा असे वाटू लागले. त्यासाठी सर्व राष्ट्रीय पक्षांच्या महिला नेत्या व सामाजिक संघटना यांचे अनेक परिसंवाद- कृतिसत्रे देश पातळीवर घडू लागली. त्या वेळी स्वतंत्र महिला बाल विकास विभाग अस्तित्वात नव्हता, सामाजिक न्याय विभागाचाच उपविभाग म्हणून महिला बाल विकास विभाग काम करीत होता. त्या वेळी प्रमिलाताई दंडवते व रामविलास पासवान यांनी पुढाकार घेऊन भारतात या सर्व चेतनाचक्राला चालना दिली. स्थानिक स्वराज्य संस्थात स्त्रियांना आरक्षण देण्याबाबतही सरकारवर स्त्री संघटनांचा दबाव वाढायला लागला.

भारतात हे घडत असताना स्त्रीविरोधी जो हिंसाचार होत आहे त्याला व्यक्त करायला हवे व त्यासाठी सामाजिक प्रबोधनातून साद घालण्याची गरज वाटत होती. स्त्री आधार केंद्र व क्रांतिकारी महिला संघटनेने यासाठी पुणे जिल्ह्यात ४० गाव पातळीवरच्या शाखा, मेळावे, परिषदा यांचे मोठे जाळे उभे केले. पण त्यासोबत काही व्यापक व्यासपीठेही उभारण्याची गरज

वाटायला लागली. आम्ही कौटुंबिक छळाला, हुंड्याला विरोध करून जशा प्रश्न विचारायला लागलो तेव्हा आम्हाला सुरुवातीला धुडकावून लावले जात असे. पत्नीला घरात मारहाण केली तर तुम्ही आम्हाला विचारणारे कोण? हा प्रश्न नेहमीचाच होता. पुरुषवर्गाचे प्रबोधन व्हावे म्हणून आम्ही १९८९ ते १९९१ या काळात महाराष्ट्रात २५ ठिकाणी सत्यशोधक महिला परिषदा घेतल्या. या परिषदा महात्मा जोतिराव फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ घेतल्या होत्या. आम्ही परिषदांत एकतर्फी भाषणे न ठेवता पथनाट्ये, गीतेही तयार केली होती. पोस्टरचेही प्रदर्शन केले होते. दुपारी एकाच वेळी १५/२० गटचर्चा होत. त्यात नागरी सुविधा नसल्याने स्त्रियांचे होणारे हाल व त्यासाठी निर्णयप्रक्रियेत सहभाग, स्त्रियांचा जाहीरनामा, मुलगा-मुलगी एक समान, अंधश्रद्धा, जातीयता, जावा जावा उभा दावा, सासू-सुना-नाते या विषयांवर स्त्रिया भरभरून बोलायच्या. जुन्नर, बारामती, कामशेत, नगर, जळगाव, फलटण, नागपूर, वर्धा, जालना, रत्नागिरी, सातारा, सोलापूर, लातूर, उस्मानाबाद, औसा आदी ठिकाणच्या या परिषदांत गावोगाव स्त्रिया एवढे बोलत आहेत यांचेच अप्रूप होते. माध्यमे ही त्या काळात आमची दोस्त बनली. तरुण पत्रकार, मुले, मुली व सर्व चळवळींनी आम्हाला अंतःकरणात स्थान दिले.

राजस्थानमध्ये ४ सप्टेंबर १९८७ ला रुपकुंवर सती जाण्याची घटना उघडकीस आली. सतीचे समर्थन अत्यंत जाहीरपणे अनेकांनी केले. त्यानिमित्ताने उत्तर प्रदेश, राजस्थान व विशेषतः हिंदी भाषिक राज्यांत सती परंपरेचे उदात्तीकरण करण्यात आले. एका बाजूला रुपकुंवरच्या सतीचे समर्थन तर दुसरीकडे शहाबानो केसच्या निमित्ताने मुस्लीम स्त्रियांच्या पोटगीचा व तिहेरी तलाक विषयांच्या निमित्ताने धर्माच्या आधारे स्त्रियांच्या शोषणाचे उदात्तीकरण करणारे घटक एकमेकांच्या समोर ठाकले. मुस्लिम स्त्रियांच्या पोटगीच्या विषयासोबतच महाराष्ट्रातील पोटगीविषयक केसेसची दुरवस्था समोर आली. १५०/२०० रुपये पोटगीसाठी ४/५ वर्षे लागत होती. सीआरपीसी १२५ नुसार पोटगी मिळण्याची मर्यादा रुपये होती. त्यातून एकट्या स्त्रीला सामान्य जगात एक शब्द चिकटवलेला होता, परित्यक्ता अथवा टाकलेली स्त्री. महाराष्ट्रात परित्यक्ता स्त्रियांना पोटगीचा अधिकार

असला तरी अनेक जातींत पुनर्विवाह निषिद्ध मानले गेले होते व आजही इतर विषयांत बदल झाले असले तरी याबाबत परिवर्तन झालेले नाही. ४०/५० हजार स्त्रियांच्या या मोर्चाला डॉ. बाबा आढाव, आम्ही महिला संघटना यांनी चालना दिली. मृणाल गोरे, अहिल्या रांगणेकर, कॉ. तारा रेड्डी, प्रमिला दंडवते यांच्यासोबत मीही नेतृत्व केले. शरदराव पवारांनी पोटगीविषयक कायदे बदलण्यास एक समिती त्या वेळी नेमली. त्या समितीने अनेक शिफारशी केल्या. प्रत्यक्षात १९९७ ला युतीचे सरकार असताना त्या शिफारशीनुसार कायदा बदलला गेला. नंतर कौटुंबिक न्यायालये झाली, तरीही खूपसे प्रश्न बाकी आहेत. निष्प्रेम विवाहाचे ओझे स्त्रियांनी वाहत राहायचे, त्यासाठी वर्षानुवर्षे नवऱ्याने नांदविण्यासाठी न्यायालयाच्या पायऱ्या झिजवायच्या हे आजही चालू आहे. कारण स्त्री एकटी जगू शकते याला मान्यता, प्रतिष्ठा नाही व समाजात समंजसपणाचा अभाव दिसतो.

या वाटचालीत काही महत्त्वपूर्ण वळणे वा मैलाचे दगड म्हणता येतील असे टप्पे आहेत. त्यातील ३० सप्टेंबर १९९३ ला लातुरात प्रलयकारी भूकंप झाला, यात दहा हजारच्या वर माणसे दगावली व औसा, उमरगा, लोहारा परिसरांतील घरे जमीनदोस्त झाली. शेती-उद्योगाचे प्रचंड नुकसान झाले. विधवांची मोठी संख्या होती. त्यांचा जमीनजुमला, शेती बळकावणाऱ्या प्रवृत्ती त्यांच्याभोवती घिरट्या घालत होत्या. स्त्री आधार केंद्राचे लातूरमध्ये अनेक कार्यक्रम झाले होते. त्यामुळे मला मराठवाडा, लातूर, उस्मानाबाद परिसर परिचित होते. मी व माझ्या सहकारी स्त्रियांनी महाराष्ट्रातील इतर स्वयंसेवी कार्यकर्त्यांप्रमाणे तेथे धाव घेतली. आम्ही सप्टेंबर १९९३ ते २००० पर्यंत व नंतरही मदत, पुनर्वसन, शेती साहाय्य, समुपदेशन, स्त्रियांचे स्वमदत गट गावोगाव उभारत काम केले. नैसर्गिक आपत्तीत असणारे स्त्रियांच्या विशेष प्रश्नांचे रूप ठळकपणे समोर येत गेले तसतसे कामाचे रूप व्यापक होत गेले. आजही आम्ही तेथील विधवा भगिनी, दुष्काळग्रस्त यांच्यासोबत काम करतो आहोत. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या महिला विभागाने या कामाची अनेक वेळा दखल घेतली. भूकंपानंतरच्या या कामात तेथील स्त्रियांनी तयार केलेले एक गीत फार हृदयस्पर्शी होते. बाई, पाय पोळत मंदिर गाठलं मला मंदिरात यावंसं वाटलं, “बाई कष्टां पातळ फाटलं मला

महिलात यावंसं वाटलं.” हे गीत गाताना या एकट्या हजारो स्त्रियांचे डोळे आसवांनी भरून जात असत. मी माझेही अश्रू अशा वेळी दिसू दिले नाहीत तरी रात्री माझ्या डायरीत असे अनुभव उमटत होते.

१९९३ मधील महत्त्वाची घटना म्हणजे राज्यात महिला आयोगाची स्थापना झाली. पक्षीय चौकटीच्या मर्यादितच त्याची रचना होत गेली, ती आम्हाला मान्य नव्हती. परंतु कामास खीळ नको म्हणून मी त्यावर सदस्यत्व स्वीकारले. त्यातही २/३ वर्षे मी, शारदा साठे, विजया पाटील आदी काम करित होतो. विशेष म्हणजे महाराष्ट्र सरकारने राज्यात स्त्रीविषयक धोरणाची निर्मिती करायची ठरवली. त्याची प्रक्रिया १०/११ महिने चालली, पण त्यात राज्यातील स्त्री चळवळ ढवळून निघाली. मुलींना संपत्तीत अधिकार, घरावर, शेतीवर पती-पत्नीचे नाव, कायद्यात समानतेवर आधारित बदल ही या धोरणाची वैशिष्ट्ये होती. राज्यात एका बाजूला जळगाव वासनाकांडाप्रमाणे घटना समोर येत होत्या, तर महिला धोरणही घडत होते. १९९४ ला स्त्रियांना शहरातील व ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ३३ टक्के आरक्षण देणारी ७३ व ७४ वी घटनादुरुस्ती झाली. अनेक वाद, प्रश्न यांचे मोहोळ उठले होते. या सर्व घटनांना वैश्विक परिमाण होते ते चौथ्या विश्व महिला संमेलनाचे होते. संयुक्त राष्ट्र संघ आयोजित या विश्व महिला संमेलनात शांतता, समानता, विकास व मैत्री या आधाराने स्त्रियांच्या शेकडो प्रश्नांचा एक गोफ पायथा ते माथा विणला गेला. जगाच्या उंबरठ्यावर स्त्रिया निम्मे नव्हे तर सर्व आकाश पेलण्याची आकांक्षा ठेवू लागल्या होत्या. महिला दशकानंतरचे हे दशक राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अशा अनेक बदलांमुळे ऐतिहासिक स्वरूपाचे ठरले.

(दि. १३ मे २०१७, लोकसत्ता)

३. धोरणातून पथदर्शी उपायांच्या शोधात..

आर्थिक नियोजनाच्या या पार्श्वभूमीवर भारतात २००१ची जनगणना ही नव्या स्त्रीकेंद्री पद्धतीने होणार होती.

जागतिक महिला आंदोलनात संयुक्त राष्ट्र संघ तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विविध संघर्षांचे मोठे महत्त्व राहिले आहे. इतिहासाकडे पाहिले तर ८ मार्च हा जागतिक स्तरावर महिला दिन हा श्रमिक वर्गाच्या स्त्रियांच्या अधिकारांचा दिवस म्हणून साजरा केला जातो. तो दिवस नंतर संयुक्त राष्ट्र संघाने जागतिक दिन म्हणून स्वीकारला. त्यांच्याच आर्थिक व सामाजिक परिषदेचा भाग म्हणून जागतिक महिला आयोगाची सत्रे होतात. १९७५ ते १९८५ च्या दशकानंतर कोपनहेगन, मेक्सिको, नैरोबी अशी तीन विश्व संमेलने झाली होती. नैरोबी येथील संमेलनात स्त्रियांच्या त्या त्या देश-स्थळ-वर्ण-वर्ग-जात-गरिबी-श्रीमंती यानुसार प्रश्नाचे संदर्भ कसे बदलतात यावर मांडणी झाली.

विकसित देशातील श्वेतवर्णीय स्त्रियांचे अनुभव प्रश्न व कृष्णवर्णीय-कर्जाच्या ओझ्याने- दुष्काळाने गांजलेल्या देशातील कृष्णवर्णीय स्त्रियांचे प्रश्न हे भिन्नच राहणार; परंतु त्यातील टोकांच्या भूमिकांनी स्त्रियांच्या विचारात दुफळी पडते की काय असे भासू लागले होते. त्याच वेळी विकास म्हणजे फक्त पैसा नाही तर एकएकट्या स्त्रियांचा विकास असो अथवा एकएकट्या पुरुषाचा विकास असो, जे कुपोषित आहेत, युद्धांनी मरत आहेत, पुरांनी उद्ध्वस्त होत आहेत अशा सर्व सामान्य घटकांना जीवन जगण्याचा अधिकार कसा मिळेल व तो कसा सांभाळला जाईल यासंदर्भात मानव अधिकार व दारिद्र्याचे स्त्रीकरण (फेमिनायझेशन ऑफ पॉव्हर्टी) या भूमिकेतून जगातील आर्थिक उदारीकरणावर विचार होऊ लागला. परिणामी जागतिक आर्थिक उदारीकरण हे स्त्रियांच्या संदर्भात दुधारी शस्त्र आहे हा विचार कृती रूपरेषा तयार होताना व च्या न्यूयॉर्कच्या फलश्रुती दस्तऐवजात मांडला गेला. प्रत्येक देशाच्या महिला विकास भूमिकेवर या वादाची गडद छाया दिसून आली.

१९९५ च्या या जागतिक रूपरेषेत सर्व देशांनी १२ विषयांवर सर्वसंमतीने परिस्थिती, रणनीती, अडथळे यावर सरकारे, समाज व विभागीय संघटना,

संस्था यांनी करायचा अभ्यास यावर मांडणी केली. महिला व अर्थसत्ता, बालिका, दारिद्र्य, हिंसाचार, मानवी अधिकार, आरोग्य, माध्यमे, शिक्षण व प्रशिक्षण, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग, पर्यावरण, अंमलबजावणीच्या यंत्रणा, युद्धे, यावर सखोल मांडणी करण्यात आली. अर्थात त्यावर सामाजिक संघटनांचे काही वेगवेगळे आवाज उमटत होते. आपल्या देशात अशा वेळी विश्व महिला संमेलनातील निर्णय फक्त कागदोपत्री राहू नये यासाठी काही मुद्दे ठरवून त्यावर त्यावर उपाय शोधण्यावर भर द्यावा हा विचार स्त्रीवादी विचारवंत व कार्यकर्त्यांनी मांडला.

भारतातील देवकी जैन, वंदना शिवा, गीता सेन, युनिफेमच्या दक्षिण आशियाच्या चांदनी जोशी, भारत सरकारच्या महिला विकास विभागातील सरला गोपालन, एस. के. गुहा व शेकडो महिला अभ्यासक यांच्या कामातून भारत सरकारसमोर विकासाच्या पर्यायी परिभाषेवर मांडणी झाली. याच वेळी देशभरात काही प्रश्नाचे गंभीर स्वरूप निदर्शनास येत गेले. भारत, नेपाळ येथून अल्पवयीन मुलींना वेश्या व्यवसायात आणणारी उग्र हिंसा व दलालांचे जाळे समोर आले. त्याचसोबत भारतभर अभ्यास करून पोलीस अधिकारी पी. एम. नायर यांनी गरीब, आदिवासी, वादळग्रस्त, दुष्काळग्रस्त मुलामुलींना सांभाळण्याच्या नावावर त्यांची कशी कशी विक्री होते हे मांडले. भारतातही प्रेरणासारख्या संस्था या प्रश्नांवर काम करत होत्या. नंतर नगरमध्ये स्नेहालयनेही या कामाला व्यापक रूप दिले. संरक्षण, प्रतिबंध सोडवणूक, पुनर्वसन या चारही क्षेत्रांत काम करणारी एक मोहीम देशभरात सक्रिय झाली. मानवी अनैतिक व्यापार प्रतिबंध असे या मोहिमेचे नाव होते. आजदेखील हा प्रश्न संपलेला नाही उलट तंत्रज्ञानाचा दुरुपयोग, गुन्हेगारांचे वैश्विकस्तरावरचे लागेबांधे, गुन्हे सिद्ध होण्याचे कमी प्रमाण यामुळे त्यातील गुंतागुंत वाढली आहे. स्त्री आधार केंद्राने पुरंदर तालुक्यातील १०० मुरळ्यांसोबत व त्यांच्या मुलांसोबत काम केले होते. त्यांची मुल-मुली शिकून मोठी झाल्यावर या मुरळ्यांनी घोघरी जोगवा मागणे बंद केले होते. त्या अनुभवातून आम्ही या अनैतिक व्यापार प्रतिबंध विषयात मुलींची फसवणूक होऊ नये व ती झाल्यावर त्या परत दुष्टचक्रात अडकू नये यासाठी प्रयत्न केले होते. देवदासी प्रश्नांवर काम करणाऱ्या महिला कार्यकर्त्यांचे

अनुभवही या कामात जोडून घेता आले. भारतीय आणि राज्याच्या संदर्भात मुलांचा हा व्यापार जागतिक स्तरावर शस्त्रे व अमली पदार्थांच्या संघटित गुन्हेगारीचा भाग आहे. या कामात पोलिसांशी वारंवार संबंध येत होता त्यात बदलांची गरज वाटत होती. १९९८ ला स्त्री आधार केंद्र, सेवा लखनौ व राजस्थान येथील सेवा मंदिर या तीन संस्था, केंद्रीय महिला बालविकास विभाग व केंद्रीय गृहविभागाच्या वतीने एक करार युनिफेमने घडवला. त्यानुसार पोलिसांची स्त्री-पुरुष समानता विषयक संवेदनशीलता वाढविणे व समाजात महिला अत्याचाराविरोधात स्वयंसेवकांचे कृती गट करणे हे त्या कामाचे स्वरूप होते. पुण्यात धोरणात्मक कामाचे प्रतिबिंब नियोजनात पडत नाही त्याबाबत काय करायला हवे यावर पूर्ण पश्चिम भारतातील संस्थांचे व्यापक विचारमंथन झाले. पोलीस महासंचालक अरविंद इनामदार या कामाच्या पाठीमागे भक्कमपणे उभे राहिले. हा अनुभव समोर मांडल्यावर पोलिसांच्या कार्यपद्धती सुधारण्यास कोण काम करू शकेल यावर अनेक संस्था, मैत्रिणी यांनी सुचविले की स्त्रीआधार केंद्राने हे काम करावे. आम्ही १९९८ ते २००१ या काळात चार पोलीस ठाणे (मुंबईतील चेंबूर व वरळी) व पुण्यातील (लोणी काळभोर व राजगुरुनगर) यांच्या सोबत काम केले. पीडित स्त्री ही प्रतिष्ठा व पैसा या दोन्ही बाबतीत साधी सरळ दिसली की तिला सहकार्य मिळत नाही असा अनुभव होताच. याखेरीज आम्हाला दिसून आले की सर्वाधिक संवाद व प्रशिक्षणाची गरज कॉन्स्टेबलना आहे. त्यांना काम करायची इच्छा असते पण त्यांनी डोके चालवायचे नाही, येस सर म्हणणे एवढेच काम गृहीत धरले जाते. या कामात नंतर २००१ पासून २००६ पर्यंत आणखी १६ पोलीस ठाण्यांचा समावेश करण्यात आला. आम्ही राजकीय समारंभ आवर्जून टाळून त्यातून प्रत्यक्षात शेकडो पोलीस ठाण्यांना भेटी दिल्या. जवळजवळ १५० च्यावर आय.पी.एस. अधिकारी या कामात मला कुठल्या ना कुठल्या केसच्या निमित्ताने भेटले. या सर्वातून संवेदनशीलता कशी वाढवता येईल याचे अनेक वस्तुपाठ कळले. कायदाबदल हा एक महत्त्वाचा भाग. त्यातील त्रुटीसोबतच कार्यपद्धतीत काय सुधारणा करता येतील याची पोलिसांनी स्वतःच्या अनुभवातून मांडणी केली. आम्ही त्यात सुमारे पन्नास पोलीस विभागांसमवेत घेतलेल्या कृतिसत्रातील निरीक्षणे सूत्रबद्ध

रीतीने लिहून काढली. त्याचे नाव दिले, “पोलीस मार्गदर्शक” हे पुस्तकही आम्ही पोलिसांशी संवाद साधण्यास वापरतो. माजी न्यायमूर्ती चंद्रशेखर धर्माधिकारी, मा. पोलीस महासंचालक भास्करराव मिसर, अशोक धिवरे अशा अनेकांची कामात मदत झाली. पोलीस ठाण्याच्या लेखनिक व अधिकाऱ्यांनी एफ आय आर नोंदविताना काय शब्द वापरावेत, कसे प्रश्न विचारल्या मुलगी घाबरून जाणार नाही, तिची अवहेलना होणार नाही हे अनुभव स्पष्ट करण्यावर आमचा भर होता. सरकारमधील सत्ताबदल, अधिकाऱ्यांच्या बदल्या व पोलिसांवरील प्रचंड ताण या कार्यक्रमाचे सार्वत्रीकीकरण होऊ शकले नाही; परंतु आजही स्त्री-आधार केंद्राचे कार्यकर्ते पुण्यातील पोलीस ठाण्यांसोबत हे काम करत आहेत. आभाळाला ठिगळे किती ठिकाणी लावणार, हा प्रश्न पडत राहतो. मुळातच व्यवस्थेत काही बदल अजूनही बाकी आहेत.

१९९७ नंतरची अजून एक विशेष वाटचाल म्हणजे राज्य सरकारने महिला आर्थिक विकास महामंडळाची अध्यक्ष म्हणून माझ्यावर जबाबदारी टाकली. मी शिवसेनेत काम करायला लागल्यावर शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे व श्री. उद्धवजी ठाकरे यांनी माझ्यावर ते काम सोपवल्यावर मला १९९४ चे महिला धोरण प्रत्यक्ष कृतीत आणण्याची संधी मिळाली. सर्व प्रमुख नेत्यांनी मला या कामात चांगले सहकार्य दिले. घरे व जमीन पती-पत्नी दोघांच्या नावावर असणे, प्रगतीपुस्तकावर आईचे नाव, बचतगटांना बाजारपेठ मिळवून देण्यास अस्मिता भवन, जिल्हावार कौटुंबिक न्यायालये, अशा मुद्द्यांना मला चालना देता आली. विशेष म्हणजे अनेकांच्या विरोधाला न जुमानता बालकांना पोषण आहार पुरवण्याच्या कामात तालुकानिहाय महिला बचत गटांना थेट सहभागी करण्याचा निर्णय याच काळात प्रायोगिक तत्त्वावर घेण्यात आली. मी माझ्या कार्यकाळात ‘मविम’ जे सातत्याने काम करत होते त्याच्या कार्यपद्धतीत बदल करून निविदा काढण्याचा निर्णयही घेतला. हितसंबंध दुखावल्यावर काय घडू शकते याचाही अनुभव मला या निमित्ताने आला. एकूण परिस्थितीत स्त्रियांच्या विकासाच्या प्रश्नात एक चौकटबद्धता आली होती. स्त्रियांसाठी रोजगार म्हणजे शिवण, स्वयंपाक, ब्युटी पार्लर्स असे दिसत होते. या भूमिकेला फक्त लिंगभेदावर आधारित श्रमविभागणीची चौकट होतीच. परंतु बदलत्या परिस्थितीचे भानही नव्हते.

स्त्रियांच्या विकासासाठी बाजारपेठेबाबत प्रशिक्षण, निधी गरजेचा आहे; परंतु पायाभूत सुविधा महिलांच्या मनुष्यबळ विकासाच्या दृष्टीतून तयार व्हायला हव्यात. यासाठी स्त्रियांनी फक्त छोटे छोटे उद्योग करायचे व अर्थसंकल्प फक्त पोथीबद्ध असणे हे एक दुष्टचक्र झाले आहे असे जाणवत होते. आर्थिक नियोजनाच्या या पार्श्वभूमीवर भारतात २००१ ची जनगणना ही नव्या स्त्रीकेंद्री पद्धतीने होणार होती. स्त्रियांच्या गरजा ओळखून गाव व शहरे तसेच राज्याचे, देशाचे नियोजन व्हावे हा विचार झाला होता. त्यातूनच नवव्या पंचवार्षिक योजनेसाठी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या पुढाकाराने एक राष्ट्रीय सल्ला समिती तयार करण्यात आली त्यावर मी व अन्य दहा जणींचा समावेश करण्यात आला होता. जेंडर रिसर्पॉन्सिव्ह बजेट, जमिनीवर महिलांचा अधिकार, चिपको आंदोलन, दिल्ली मुंबईत आमचं सरकार, आमच्या गावात आम्हीच सरकार ही लेखामेढा गाव व तळागाळातील घोषणा, पंचायत राजमध्ये स्त्रियांसाठी विशेष निधी, नैसर्गिक संसाधनाच्या व्यवस्थापनात जनतेचा सहभाग, अशा अनेक कल्पना मांडायला मिळाल्या व सरकारने त्या गांभीर्याने घेण्यास सुरुवात केली.

आम्ही सिडॉ या आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील महिलांविरुद्धात भेदभावांचे उच्चाटन करणाऱ्या कराराची थेट अंमलबजावणी भारतीय कायदे बदलात दिसावी यासाठी पाठपुरावा केला. आधीच्या संघर्षतारकांच्या प्रकाशात पुढील रस्ता दिसायला लागला. आता सामूहिक शक्तीच्या अर्थाची प्रचीती यायला लागली होती.

(दि. २० मे २०१७, लोकसत्ता)

४. सामर्थ्य आहे बदल घडविण्याचे

आज २०१७ च्या या टप्प्यावर मागे वळून पाहताना जाणवते

आज २०१७ च्या या टप्प्यावर मागे वळून पाहताना जाणवते की आपण गेल्या वर्षात फार मोठ्या बदलातून प्रवास केला. समाजातील हे सर्वसाधारण प्रकारचे बदल घडत असताना विषमतेवर आधारित श्रमविभागणीला नकार, पुरुषप्रधान वर्चस्ववादी मुद्द्यांच्या मान्यतेस नकार, जातिभेदावर आधारित विषमतेस आव्हान देऊन सामाजिक समानतेचा स्वीकार याच सोबत मैत्री,

भगिनीभाव, मानवाधिकार या विचारांची महिरप घडत गेली. त्यात जसे जाणीवपूर्वक नियोजन होते त्याच सोबत अनुभवाचा आधार होता.

कायदे बदलले, पण अंमलबजावणी व्हायला मानसिकता बदलायला हवी, असे कायम म्हटले जाते. आम्ही यासाठी स्वतःतील बदलांवर भर दिला. त्यासाठी आम्ही स्त्री-आधार केंद्र व क्रांतिकारी संघटनेच्या कार्यात अनेक माध्यमे वापरली. समाजसुधारकांनी केलेल्या कामांचा प्रभाव महत्त्वाचा आहे, त्या प्रबोधनामुळे बदल होऊ शकतो हे जाणवले, विचारांचे वाचन जेवढे महत्त्वाचे आहे तसाच प्रभाव साहित्यातील आत्मकथने, संघर्षगाथा यांचाही पडतो असा अनुभव आला. यासाठी आम्ही शंभर पुस्तकांची यादी तयार केली व कार्यकर्त्यांनी ही पुस्तके साधारण दोन वर्षांत वाचावीत, यासाठी जाणीवपूर्वक काम करून घेतले. स्त्री-आधार केंद्राने आपल्या कामाचे शब्दांकन पुढील कार्यकर्त्यांसाठी तयार व्हावे यासाठी आरोग्य, कायदा, सुरक्षितता, पंचायत राज अशा विषयांवर पुस्तके व मार्गदर्शके तयार केले. पण कार्यकर्त्यांसाठीच नव्हे तर सर्वसामान्य स्त्रियांसाठी पहिली पायरी म्हणजे बोलत्या व्हा!

या प्रवासात अनेक कार्यकर्त्या तयार झाल्या. माणसे जोडायची आवड असणाऱ्या मीना इनामदार, वाचन व प्रबोधनाची समज असणाऱ्या शोभा कोठारी, चैतन्याचा झरा असणारी ज्योती कोटकर, दलित चळवळीतील धम्माचे काम करणारे शेलार गुरुजी, बारामतीचे केंद्र चालवणारी अंजली वाघमारे आणि वत्सला पाटील, कमलताई शिंदे, नर्मदाबाई जोशी (तिघीही दिवंगत) अशा अनेकांनी या कामात स्वतःला झोकून दिले.

संघर्ष घरात, गावात, विधिमंडळात, कामाच्या ठिकाणीही घडू शकतो. यासाठी संवादाच्या स्वरूपाबाबत खोलवर जाऊन निरीक्षण केले तेव्हा दिसले की कडवट बोलणे, घालून पाडून बोलणे, टोमणे मारणे, एकदम भावनिक स्फोट होऊन वाटेल ते तोंडून निघून जाणे या बाबी कुणाही व्यक्तीच्या विकासातील अडथळेच असतात. आपण कोणाशी, कशासाठी, किती वेळ बोलतो आहोत, त्याचे भान असणे आवश्यक असल्याने यावरही काम करणे आवश्यक वाटले. महत्त्वाचे म्हणजे पुरुषप्रधान वर्चस्ववादी विचारांचा प्रभाव फक्त पुरुषांवरच असतो असे नाही तर ती एक व्यवस्था

आहे. त्या व्यवस्थेच्या पंखाखाली स्त्रियाही असतात व त्याही त्या पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे दूत, रखवालदार व काही वेळा जेलरच्या भूमिकेतून करडी नजर ठेवून वागतात. या वास्तविकतेवर प्रकाश टाकण्यास साहित्यातील चित्रणाबरोबर काही म्हणी, लोककथा, छोट्या गोष्टी यांचाही उपयोग केला. सध्या धायरी, पुणे येथील कार्यालयात समुपदेशन, कायदा मदत व स्वमदत गटाचे काम करणाऱ्या कार्यकर्त्या घडविण्याचे काम अपर्णा पाठक, अस्मिता राजे, अनिता शिंदे, विभावरी कांबळे आदी करत आहेत. गेल्या एक वर्षात कौटुंबिक हिंसाचाराला स्थानिक पातळीवर रोखण्याचे काम करायची इच्छा असणाऱ्या शंभर जणी नव्याने सहभागी झाल्या. अनेक संस्था, संघटना यांच्यासोबतही माझा संवाद असतो. या संवादासोबतच गेल्या काही वर्षात प्रसिद्धी माध्यमातून स्त्रियांच्या प्रश्नांसाठी जी वेगळी जागा मिळायला लागली तिचा चांगला परिणाम जाणवला.

या कार्यकर्त्या होण्यातील दोन पायऱ्या आहेत, बोलत्या व्हा, लिहित्या व्हा. मात्र आणखी एक पाऊल आवश्यक होते. जे पीडित, अत्याचारित स्त्रियांना न्यायासाठी उभे करताना आम्ही शिकलो होतो ते मध्यमवर्गीय चौकडीच्या पलीकडे पोहोचवावे याची खूप गरज जाणवली.. त्यासाठी जळजळीत वास्तव उभे राहिले ते नगर जिल्ह्यात. सन २००१ मध्ये कोठेवाडी, तालुका पाथर्डी येथे सामूहिक बलात्कार व दरोड्याची घटना घडली. संपूर्ण महाराष्ट्र हादरून गेला. या घटनेनंतर आरोपींना शिक्षा झाली नाही तर स्त्रियांच्या आत्मसन्मानाची चळवळ मानसिकदृष्ट्या कोलमडेलच, पण लोकांचा माणुसकी, कायदा यांवरचा विश्वास उडेल, हे लक्षात आले. गरीब व सामान्य माणसांना या भीषण चोरपावलांचा अंदाज आधीच येत असतो. त्यामुळेच ३-४ भेटींतच कोठेवाडीच्या स्त्रिया म्हणू लागल्या की, आम्हाला न्याय कवा मिळायचा? या कागदाच्या थप्प्याच्या थप्प्या लिहून घेतायत, पण आरोपींना शिक्षा कधी व्हायची? दारावर रात्रीची थाप पडली की, त्या थरथर कापत होत्या. काहींना तर वाटत होते की एवढे फोटो आले, टीव्हीवर दाखवले म्हणजे आता आपोआपच न्यायालयात शिक्षा होईल एक-दोघी तर सामूहिक आत्महत्येची भावना बोलत होत्या. अशा परिस्थितीत कायद्यांची वाटचाल वेळ घेणारी होती, त्यातच तोपर्यंत कायदेशीर

बदलदेखील झाले नव्हते; परंतु महाराष्ट्रातील अनेक मान्यवर, माध्यमे व एकूणच समाजाची सहानुभूती होती. या सगळ्यात मला आधार वाटला आमच्या विधिमंडळातील कामाचा. स्त्रियांचा आत्मविश्वास जागा होण्यास मला विधिमंडळातील कामाची साथ मिळाली. त्याच सोबत कोणत्याही दुःखाने आपलीच चूक आहे असे पांघरूण ओढून घेऊन सांदीकोपऱ्यात, वळचणीत जीवन काढायची मानसिकता बदलणे गरजेचे होते. त्यासाठी या स्त्रियांना व कोठेवाडी ग्रामस्थांच्या दुःखाची विचारपूस करायला व नंतर खटल्याचा निकाल लागल्यावर आम्ही श्री. उद्धवजी ठाकरेंनी गावात यावं, अशी इच्छा व्यक्त केली. त्यांच्या भेटीने गावकऱ्यांना दिलासा मिळालाच, पण सर्व यंत्रणेला दखल घ्यावी लागली. पण विशेष म्हणजे निकालात यश मिळालं, आरोपींना शिक्षा झाली. त्यासाठी अॅडव्होकेट उज्ज्वल निकम, न्यायमूर्ती शालिनी जोशी-फळसणकर, तत्कालीन पोलीस अधीक्षक रामराव वाघ यांच्या भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरल्या. २००१च्या घटनेचा निकाल लागायला ६ वर्षे लागली, नंतर २०१० व २०१५ मध्ये उच्च न्यायालयात व सर्वोच्च न्यायालयातही या शिक्षा कायम राहिल्या. पुढे कोठेवाडीच्या स्त्रियांनी बीड जिल्ह्यात काठोडा येथे बलात्कार व खुनाची घटना घडल्यावर तेथील स्त्रियांचे सांत्वन केले व तुम्हालाही न्याय मिळेल असा दिलासा दिला. अशा प्रक्रिया स्त्री आधार केंद्रात सातत्याने घडवण्यात आल्या व त्यातून कार्यकर्त्या घडत गेल्या. अत्याचारग्रस्त स्त्रियांचे स्वमदत गट संस्थेकडून सातत्याने चालवले जातात व त्यातून नवीन वाट सापडलेल्या स्त्रिया समाजात नेतृत्व करू लागल्या आहेत, उदाहरणार्थ मध्यंतरी मला मीराबाईंनी कळवले की, ताई, मी ग्रामपंचायतीवर निवडून आले! त्या बातमीने मला स्त्री-सक्षमीकरणाचा झेंडा फडकवल्यासारखेच वाटले!

संघर्षानंतर आपल्याला जेव्हा यश मिळते तेव्हा इतरांनाही तीच पाऊलवाट ओळखीची करून देणे गरजेचे असते. म्हणूनच मी २००२ मध्ये आमदार झाले, त्यानंतर विधिमंडळात स्त्रियांचे हक्क व कामकाज समितीवर काम करताना आमच्या लक्षात आले की, महानगरपालिका व जिल्हा परिषदेतील सर्व यंत्रणा आहे तशाच राहून आरक्षण मिळाले तरी स्त्रियांना संधी पुरेशा मिळत नाही. कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक शोषणाच्या प्रश्नांबाबत

समित्याही स्थानिक स्वराज्य संस्थेत नव्हत्या. यासाठी सरकारने अर्थसंकल्पात १० टक्के निधी महिला-बालविकास समित्यांना द्यावा व एकूणच निधीच्या विनियोगात स्त्रियांच्या नजरेतून नियोजन याची गरज मांडली. त्यात मुख्य फायदा म्हणजे महिला लोकप्रतिनिधीतून कार्यकर्त्या व नेत्या घडत आहेत, परंतु त्यासाठी जाणीवपूर्वक बदलांची आवश्यकता समोर आली. याबाबतचे मुद्दे सभागृहात मांडले व त्यांना चालना देता आली.

भविष्याकडे मी पाहते तेव्हा मनात संमिश्र भावना आहेत. २०३० पर्यंत शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे व सर्व क्षेत्रांत ५०:५० टक्के स्त्री-पुरुषांचा सहभाग साध्य होणे संयुक्त राष्ट्रसंघाला अपेक्षित आहे. भारतात व विशेषतः महाराष्ट्रात गुन्हे शाबीत होण्याचे प्रमाण वाढत असले तरी कोपर्डी, भांबोरा, श्रीरामपूर, बारामती, पार्ले, मुंबई, नागपूर अशा सर्वदूर स्त्रियांवरील अत्याचारच्या घटना घडत आहेत. स्त्रियांना महत्त्वाच्या ठिकाणी डावलण्याचे राजकारण सर्वत्र दिसून येत आहे. भारतीय समाजातील काही घटकांनी स्त्रियांच्या प्रगतीच्या विरोधात एक अघोषित युद्ध सातत्याने चालू ठेवले आहे. त्यालाच सत्ता, संपत्ती व प्रतिष्ठेचे ढोल-ताशे मिळत आहेत. अशा वेळी समतेसाठी निरंतर कृती करण्याची चळवळ हाच सामर्थ्याला मजबूत करण्याचा एकमेव साथीदार आहे; भविष्याचा तोही आधार आहे.

(दि. २७ मे २०१७ लोकसत्ता)

मी शिवसेनेत प्रवेश केला त्या आधी संपूर्ण देशात द्विधृवीकरण झाले होते. १९९८ पासून २०१८ या २० वर्षांच्या कालावधीत मागे वळून पाहिले, तर त्याची ढोबळमानाने तीन पर्वे करता येतील. १९९८ पासून ते २००४ पर्यंत शिवसेनेची नवरचना आणि त्यातून अंतर्बाह्य नवी समीकरणे उदयाला आली. मा. श्री. उद्धव ठाकरे यांनी पक्षाचे कार्याध्यक्ष म्हणून जबाबदारी घेतली. त्यासोबत काँग्रेस आणि राष्ट्रवादीने सातत्याने सत्ता राबवताना शिवसेनेतील काही असंतुष्ट व्यक्ती आणि नेते यांना बरोबर घेऊन त्यांची सत्ता मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु या प्रत्येक टप्प्यावर आलेल्या आव्हानांना शिवसेना खंबीरपणे सामोरी गेली.

सन २००५ ते २०१२ हे दुसरे पर्व म्हणता येईल. या काळात शिवसेना नवे स्वरूप धारण करून, नवे प्रश्न घेऊन नव्या रूपात जनतेच्या समोर आली. सन २०१० नंतर शिवसेनाप्रमुख श्री. बाळासाहेब ठाकरे यांच्या प्रकृतीसंदर्भातील तक्रारींमुळे शिवसैनिकांच्या मनावर स्वाभाविकपणे सावट आलेले होते आणि सन २०१२ मध्ये शिवसेनाप्रमुखांचा कायमचा वियोग झाल्यामुळे शिवसैनिकांना निश्चितच जबरदस्त धक्का बसला. परंतु वास्तव स्वीकारून राज्यभरातील शिवसैनिकांनी स्वतःला सावरले. हा सर्व कालखंड बराच वेदनादायी तसेच सर्वांचीच परीक्षा पाहणारा होता. या काळात शिवसेनेचे संघटनात्मक जाळेही व्यापक होत होते.

याच काळामध्ये सामाजिक माध्यमे मोठ्या प्रमाणात विकसित होत

होती. नव्या सामाजिक माध्यमांचा उदय, वृत्तवाहिन्यांचा वाढत असलेला प्रभाव लक्षात घेऊन पक्षात त्यानुसार बदल होत होतेच. शिवसेनेचा 'आयटी सेल' या काळात निर्माण झाला. शिवसेनाभवनाचे नवे रूप धारण केलेले होतेच. तेथे मीडियाची नवी वॉररूम निर्माण झाली. त्यातून व्यक्त होण्याची माध्यमे आणखी वाढली.

सन २०१२ ते २०१४ हा कालखंड देशाच्या राजकारणातही नाट्यपूर्ण असा ठरला. लोकसभा निवडणुकीच्या आधी फार मोठे राजकीय संक्रमण झाले. भारतीय जनता पक्षात राष्ट्रीय पातळीवर नव्या नेतृत्वाचा उदय झाला. त्याचबरोबर प्रचार मोहिमेचे स्वरूपही बदलले. भारतीय जनता पक्षाच्या कार्यपद्धतीत झालेला हा बदल शिवसेना आणि भारतीय जनता पक्ष यांच्यातील मैत्रीसंबंधांवर परिणाम करणारा ठरणार, हे अपरिहार्य होते.

२०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीच्या प्रचाराच्या काळात किंवा त्यापूर्वीदेखील भारतीय जनता पक्षाच्या एकंदर डावपेचांचे अंदाज येऊ लागले होते. सन २०१४ ची लोकसभा निवडणूक पार पडली. केंद्रात प्रथमच प्रचंड बहुमत असलेले सरकार सत्तेवर आले. त्या वेळचा शपथविधी सोहळादेखील गाजला. या सोहळ्यात शिवसेनेचा सहभाग, केंद्रीय मंत्रीमंडळातील शिवसेनेची भूमिका या संदर्भातील मित्रपक्षाचे एकंदर वागणे काहीसे अनाकलनीय होते. अर्थात शिवसेनेला त्याचा अंदाज आलेलाच होता. एकंदर 'पॉलिटिक्स ऑफ एक्स्ट्र्यूजन' म्हणजे उपेक्षा, डावलण्याचे राजकारण सुरू झालेले होते. एक वेगळ्या प्रकारची राजकीय संस्कृती उदयाला आलेली दिसली. राजकारणात कोणत्याही घडामोडी तडकाफडकी घडत नाहीत, त्याची पार्श्वभूमी या प्रकारे तयार होत असते.

या पूर्वीच्या काळात सर्वांना विश्वासात घेऊन निर्णय घ्या म्हणणारे मित्रपक्षातील सहकारी आता वेगळी भूमिका घेऊ लागलेले दिसत होते. त्याचा परिणाम असा झाला की, पूर्वी बैठका, वेगवेगळे कार्यक्रम यामध्ये जो खुलेपणा आणि निःसंश्रिता असायची, ती हळूहळू संकुचित होत गेली. शिवसेनेची भूमिका याबाबत अत्यंत स्पष्ट होती. 'पोटात एक आणि ओठावर दुसरे' असे शिवसेनेने कधीही केलेले नाही. किंबहुना शिवसेनेची ही मोठी शक्ती आहे; पण सर्वांकडून तशी अपेक्षा करता येत नाही. स्वाभाविकच

सन २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत असलेली शिवसेना-भाजप यांची कित्येक वर्षांची युती त्याच नंतर काही महिन्यांनी झालेल्या विधानसभा निवडणुकीत अगदी शेवटच्या टप्प्यात तुटली. याचा दोष शिवसेनेला अजिबात देता येणार नाही. युती तुटण्यात ज्या गोष्टी घडल्या, त्यामागे मित्रपक्षाचे दबावतंत्र, एकाच पक्षातील नेत्यांची गोंधळून टाकणारी विधाने, त्याचबरोबर ज्यांच्याशी राजकीय शत्रुत्व आहे, अशा विरोधी पक्षांच्या गोटातही बांधलेले संधान हे सर्व राजरोसपणे घडत होते. शिवसेनेच्या विरोधात अपप्रचार सुरू झालेला होता आणि हिंदुत्ववादी मतदारांमध्ये शिवसेनेलाच बदनाम करण्याचे डावपेच सुरू झाले होते. शिवसेनेचे बालेकिल्ले असलेल्या मतदारसंघांमध्ये आपले उमेदवार उभे करण्याचे प्रयत्न करतानाच 'आम्ही स्वतंत्र लढणार आहोत, तुमचे तिकीट नक्की आहे', असे आश्वासन देत काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेसमधील ५५ जणांना भारतीय जनता पक्षाने आपल्या गोटात दाखल करून घेतले. भारतीय जनता पक्षाची आमदारांची संख्या मुळात ४६ होती, त्यात हे ५५ दाखल झाले आणि आकडा १०१ वर गेला. आणखी गोळाबेरीज करण्यासाठी विदर्भातील काही आमदारांना धरून नियोजन चाललेले होते.

सन २०१४ च्या विधानसभा निवडणुकीचे उमेदवारी अर्ज भरण्यास काही तास उरलेले असताना शिवसेनेबरोबरची अनेक वर्षांची युती तुटल्याची घोषणा भाजपचे नेते श्री. एकनाथ खडसे यांनी केली, ती तडकाफडकी केलेली नव्हती, तर ती घोषणा करायचीच हे आधी ठरलेले होते, हे त्यांनी स्वतःच सांगितले आहे. अगदी शेवटच्या टप्प्यावर युती तुटूनही शिवसेनेने संपूर्ण राज्यभर स्वबळावर ती निवडणूक लढविली. पक्षप्रमुख श्री. उद्धव ठाकरे यांनी एकहाती आणि झंझावाती प्रचार केला. परिस्थिती कठीण असतानाही स्वतंत्रपणे निवडणूक लढवून शिवसेनेने आपले ६३ आमदार निवडून आणले, शिवाय शिवसेनेच्या किमान २५ जागा अत्यंत कमी मतांनी गेल्या. अन्यथा राज्यात वेगळे राजकीय चित्र पहायला मिळाले असते. पक्षप्रमुख श्री. उद्धव ठाकरे यांनी प्रचारामध्ये आक्रमकता दाखवून चौफेर हल्ला चढवला. त्यांनी महाराष्ट्रभर झंझावाती दौरा केला. ही निवडणूक त्यामुळे संपूर्ण देशाचे लक्ष वेधणारी ठरली.

निवडणुकीचे निकाल लागले आणि जनादेश स्पष्ट झाला. कोणत्याही एका पक्षाला जनतेने स्पष्ट बहुमत दिलेले नव्हते पण काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस यांच्या विरोधात हा स्पष्ट जनादेश होता. त्यांची १५ वर्षांची सत्ता जनतेने नाकारली होती. अशा वेळी महाराष्ट्रातील जनतेच्या मनात काय हे जाणून शिवसेना सरकारमध्ये सहभागी झाली.

सरकारमध्ये सहभागी झाल्यानंतर जनमानसाच्या हिताचे निर्णय सरकारने घेणे आवश्यक असते. परंतु अनेक धोरणात्मक निर्णय विविध कारणांमुळे रखडून राहिलेले दिसले. भारतीय जनता पक्षाच्या मूठभर आमदारांना बोलावून अनेक निर्णय घेतले जातात ही वस्तुस्थिती आहे आणि स्वाभाविकच शिवसैनिकांना ही बाब खटकते. शिवसैनिकांना सर्वात खटकणारी मोठी बाब म्हणजे मुंबईत इंदू मिलमध्ये भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्मारकाच्या भूमिपूजन प्रसंगी शिवसेना पक्षप्रमुख श्री. उद्धव ठाकरे यांना निमंत्रणच देण्यात आले नाही. नंतर छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्मारकाच्या भूमिपूजन कार्यक्रमास मात्र त्यांना निमंत्रण देण्यात आले, छत्रपतींबद्दल आदरभावना म्हणून पक्षप्रमुखांनी या स्मारकाला मनःपूर्वक पाठिंबा दिला. ते कार्यक्रमाला हजरही राहिले. परंतु त्या सरकारी कार्यक्रमाच्या आदल्या दिवशी महाराष्ट्रातील काही नद्यांचे पाणी आणून ते सोपविण्याचा कार्यक्रम भारतीय जनता पक्षाच्या नेत्यांनी आपल्याच पद्धतीत पार पाडला.

एखाद्या निर्णयाला लोकांचा विरोध असेल, तर त्या विरोधाची आपण दखल घेतली पाहिजे, त्या संदर्भातील विविध मते जाणून घेतली पाहिजे आणि लोकांचे समाधान कसे होईल, हे पाहिले पाहिजे, ही कार्यपद्धती आहे. पण तसे घडताना दिसले नाही. सोप्या शब्दांत सांगायचे, तर शिवसेनेच्या मनात कधीही कपट नाही. जे मनात आहे, तेच स्पष्टपणे सांगायचे, ही शिवसेनेचे रोखठोक भूमिका आहे. परंतु सर्वच पक्षांची कार्यपद्धती आणि कार्यसंस्कृती एकासारखी असत नाही. आमच्याकडे म्हणजे शिवसेनेत कार्यपद्धतीत जाणीवपूर्वक बदल करण्याची राजकीय परिपक्वता आहे आणि जर इच्छाशक्ती असेल, तर ते घडू शकते किंवा राजकीय दबावातून घडू शकते.

बदलत्या राजकारणात आपण प्रवाहपतित नसून शिवसेना प्रवाहाला वळण देणारी आणि प्रवाहाला दिशा दाखवणारी आहे. हे शिवसेनेच्या

आजपर्यंतच्या राजकारण आणि वाटचालीत दिसून येते. हिंदुत्वाच्या मुद्द्यावर देशात राजकीय बदल घडला, परंतु काही जणांकडून 'हिंदुत्व' या शब्दालाच खड्यासारखे वगळले जात होते. त्या वेळी शिवसेना मात्र बदलत्या हिंदुत्वाचा अर्जेडा राष्ट्रीयत्वचा अर्जेडा म्हणून स्वीकारत होती. जातीचा विचार न करता सत्तेचे समीकरण किंवा सत्तेचे राजकीय अभिसरण घडविण्याचा धाडसी प्रयत्न शिवसेनेने सातत्याने केलेला आहे आणि त्याचमार्गाने अनेक आव्हानांना दाबून टाकून शिवसेनेचे हिंदुत्व टिकून राहिले आणि वाढले आहे. शिवसेना सातत्याने वाढत आहे आणि शिवसेनेचा हिंदुत्वाचा विचार हा प्रबोधनकारी हिंदुत्वाचा आहे. शिवसेना कधीही जातीपातीतील तंटे वाढवित नाही. शिवसेनेच्या मनातही तसे नसते. पद देताना, उमेदवारी देताना किंवा उमेदवारी नाकारताना शिवसेनेत आजपर्यंत जातीचा निकष कधीही लावला गेला नाही, हे मी धाडसाने नमूद करते. समाजातील ज्या घटकांना बिनबोभाटपणे सत्तेपासून वंचित ठेवण्यात आलेले होते, त्या सर्वांना शिवसेनेने सत्तेत सहभागी करून घेतले, तेही फक्त विचारांचा आणि कामाचा निकष लावून. हे फक्त शिवसेनेतच घडले आणि घडत आहे.

दुदैवाने असेही घडते की, काही वक्तव्य किंवा काही वाक्ये राजकारणात पुढ्यामागचा संदर्भ न पाहता वापरली जातात. शिवसेनेची अनेक वक्तव्ये तसेच मा. श्री. बाळासाहेब ठाकरे आणि श्री. उद्धवजी ठाकरे यांचे काही विचार संदर्भ तोडून दाखविले जातात आणि लोकांची दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अर्थात मुंबई आणि महाराष्ट्राच्या अन्य भागातील मराठी भाषिक आणि विकासप्रेमी नागरीक हे ओळखून आहेत की, शिवसेना ही त्यांची कवचकुंडली आहे. शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, महिला, उद्योजक, युवक असे अनेक राजकीय घटक शिवसेनेकडून अपेक्षा ठेवताना दिसतात. याला हेच कारण आहे. शिवसेनेचे भवितव्य उज्ज्वल आहे, ते त्यामुळेच!

आ. डॉ. नीलम गोन्हे यांचा परिचय

सदस्या, विधानपरिषद, महाराष्ट्र राज्य
उपनेत्या आणि प्रवक्ता, शिवसेना
प्रतोद शिवसेना पक्ष विधान परिषद
अध्यक्षा, स्त्री आधार केंद्र

सामाजिक व राजकीय प्रवास

■ सामाजिक क्षेत्रातील कामगिरी

- * १९७५ ते १९८१ विद्यार्थी व युवक चळवळीत सहभाग आणि नेतृत्व
- * सन १९८४ पासून स्त्री आधार केंद्राच्या माध्यमातून महिला सबलीकरण कामात महाराष्ट्रभर कार्यरत.
- * सन १९९६ पासून क्रांतिकारी महिला संघटनेत सक्रीय सहभाग.
- * राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रामुख्याने यूनोच्या दक्षिण आशिया आणि इतर खंडांतील विविध संलग्न संस्थांशी संलग्नता व सातत्याने कार्य सुरू.
- * १९९२ मध्ये आशियन लोकविकास केंद्र, बँकॉकमधून प्रशिक्षणाची तंत्रे व तज्ज्ञ विषयावरील पदविका घेऊन महिला व समुदाय विकास कार्यामध्ये संपूर्ण योगदान.
- * भारत व महाराष्ट्रातील विविध भागांमध्ये नैसर्गिक आपत्तीग्रस्त भागातील महिलांकरीता विशेष उपक्रमांतून योगदान. गुजरात- २००५, लातूर भूकंप - २००१, पूर, बॉम्बस्फोट- १९९३, त्सुनामी अशा विविध प्रसंगांमध्ये आपत्ती व्यवस्थापन आणि कौटुंबिक पुनर्वसन कामात सक्रीय सहभाग.
- * संपूर्ण महाराष्ट्रभरात महिलांवर होत असलेल्या अत्याचार व अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्याचे व पीडीतांना न्याय मिळवून देण्याचे काम अव्याहतपणे सुरू.
- * ट्रान्स एशियन चेंबर ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्रीमध्ये सन्माननीय सदस्य म्हणून कार्यरत आणि नुकतीच चेंबरच्या उपाध्यक्षा-सामाजिक बांधिलकी पदावर निवड.

■ कामाचा मुख्य विषय :

महाराष्ट्रातील ५००० पेक्षा जास्त कुटुंबे व महिलांना कायदेशीर मदत, सल्ला मार्गदर्शन, समुपदेशन सेवा उपलब्ध करून देण्यात पुढाकार. घरगुती हिंसाचार, बलात्कार, छळ अशा विषयांमध्ये महिलांच्या मदत गटांची

स्थापना. स्त्री आधार केंद्रामार्फत न्यायालयामध्ये न्याय मिळवून देण्याकरिता सहाय्य आणि सक्रीय सहकार्य.

■ राजकीय वाटचाल :

- * २२ फेब्रुवारी १९९८ रोजी शिवसेनाप्रमुख मा. श्री. बाळासाहेब ठाकरे आणि मा. श्री. उद्धवजी ठाकरे यांच्या उपस्थितीत 'मातोश्री' मुंबई येथे शिवसेनेत प्रवेश.
- * कट्टर शिवसैनिक म्हणून पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ, मराठवाडा, खानदेश, कोकण आदी भागांमध्ये कार्यरत. मुख्य प्रतोद, संपर्कप्रमुख, उपनेते, प्रवक्ते अशा विविध प्रकारच्या पदांवरील कामाचा दांडगा अनुभव.
- * अनुभव विधानपरिषदेमध्ये सन्माननीय सदस्या म्हणून आजपर्यंत तीनवेळा कार्यकाळ भूषविले आहे. २००२-२००८, २००८-२०१४, २०१४-२०२०.
- * शिवसेना भाजप युती काळापासून समिती सदस्या. Part of the committee which drafted Shivsena - Bhartiya Janta Party Alliance Election Manifesto as a MLC.
- * विधान परिषदेच्या महिलाविषयक समित्यांवर विविध पदांवर काम.
- * महिला सबलीकरण समिती सदस्या.
- * पंचायत राज समिती, ग्रामीण विकास समितीचे सदस्यत्व.
- * मुख्य प्रतोद म्हणून विधानपरिषदेमध्ये कार्यरत.
- * भारतासाठी महिला आरक्षण धोरण ठरविण्याकरिता संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आर्थिक व सामाजिक परिषदेच्या सहकार्याने प्रयत्न.
- * महाराष्ट्रातील विविध महिलाविषयक कायदांमध्ये आवश्यक ते बदल सुचविण्यात महत्त्वाचा वाटा.

■ विविध शासकीय समित्यांमध्ये काम :

- * महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या अध्यक्षपदी काम १९९८-२०००. राज्यभरात १००० पेक्षा अधिक महिला गटांची स्थापना व प्रशिक्षण, कार्यशाळांचे यशस्वी आयोजन.
- * कै. यशवंतराव चव्हाण सेंटर, मुंबईच्या महिला फोरमच्या समन्वयक म्हणून काम १९९२-९८.
- * राज्य शासनाच्या महिला हक्क व कल्याण समिती सदस्या. महिला सदस्यांच्या विविध विषयांवरील प्रत्यक्ष मुलाखतीचे आयोजन.
- * महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, सदस्या १९९३-९५.
- * राज्य महिला धोरण मसुदा समिती १९९४, १९९८, २००१.
- * पीपल्स अॅक्शन फॉर डेव्हलपमेंट ऑफ इंडिया संस्थेच्या सदस्या ९२-९३.

- * केंद्र सरकारच्या पर्यावरण मंत्रालयामार्फत महिलांची भूमिका व सहभाग विषयावरील संयुक्त वनीकरण कार्यक्रमाच्या सदस्या.
- * राज्य शासनाच्या कायदेशीर आधार समिती आणि हुंडा निर्मूलन समितीच्या सदस्या.
- * फिल्म सेन्सॉर बोर्ड, महाराष्ट्र राज्य १९८९-९१.
- * थिएटर सेन्सॉर बोर्ड, महाराष्ट्र राज्य १९९३-९४.

■ विधान परिषदेतील विविध समित्यांवर काम :

- * विधान परिषदेतील शिवसेना पक्ष मुख्य प्रतोद - या पदाला कॅबिनेट दर्जा
- * आश्वासन समिती २००४-२००८.
- * अंदाजपत्रक समिती २०१०-२०१३
- * एचआयव्ही/एड्स जनजागृती समिती २०१४-१५.
- * कामकाज सल्लागार समिती २०१६-१७, १८.

■ सक्रीय सहभाग :

- * जगातील विविध देशांच्या ३० प्रतिनिधींच्या सहस्रक विकास उद्दिष्टांविषयक कार्यशाळेच्या मुख्य समन्वयक म्हणून काम.
- * २०१३ मध्ये महाराष्ट्र राज्य महिला धोरण तयार करण्यात सक्रीय सहभाग.
- * ७३ व्या घटनादुरुस्तीच्या अनुषंगाने पंचायत राज व्यवस्थेतील ग्रामीण भागातील महिला नेतृत्वाकरीता प्रशिक्षण कार्यक्रमांची रचना व यशस्वी आयोजन.
- * पंचायत राजमधील महिलांची भूमिका, महिलांचा राजकारणातील सहभाग, महिला विकास, हिंसाचार अशा विविध विषयांवर राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील विविध कार्यशाळा, परिषदा, प्रशिक्षणे व संघटनांमध्ये ५०० पेक्षा अधिक भाषणे.
- * हुंडाबळी, जातीय वादातून सामाजिक बहिष्कृतता, बेरोजगारी, आरोग्य आणि संस्थात्मक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून महिलांच्या विषयावर सातत्याने काम सुरू.
- * सामना, सकाळ, महाराष्ट्र टाइम्स, प्रभात, गोमंतक, पुढारी, संचार, मनोहर, संवाद, लोकसत्ता, त्याचबरोबर साप्ताहिक सकाळ, साधना, पूर्वा आणि महिला कल्याणविषयक अन्य प्रकाशनांमधून सातत्याने लेखन.

■ विविध प्रकारच्या संपर्कक्षेत्राशी समन्वय :

- * आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील डेव्हलपमेंट सपोर्ट टीमच्या स्वमदत गट आणि मुलांच्या हक्कविषयक परिषदेत सहभाग.
- * खाण कामगारांसंदर्भात काम.

- * आदिवासींकरीता विदर्भ विकास मंचच्या माध्यमातून संयुक्त वनीकरण कार्यक्रमाबाबत जनजागृती २०१२ ते २०१५.
- * महिलांकरीता निर्भया मोहिमेचे आयोजन २०१० ते २०१४.
- * एशिया पॅसिफिक फोरममध्ये सहभाग २००२ ते २००६.

■ मानवी हक्क क्षेत्रातील काम :

- * महाराष्ट्रातील मागास आणि दुर्गम क्षेत्रात सामाजिक बांधिलकी म्हणून १९८१ ते १९९२ या काळात वैद्यकीय सेवाकार्य. वैद्यकीय सामाजिक कार्यातील या कामाने समाजकार्याला सुरुवात.
- * भूमिहीन मजुरांच्या हक्कांसाठी महाराष्ट्रात काम १९८५-९४.
- * दलित आणि भटक्या जमातींसाठी विकास चळवळीमध्ये सक्रीय सहभाग.
- * रोजगार हमी योजना, दुष्काळग्रस्त कुटुंबांमधील महिलांबाबत धोरण ठरविण्यात मागील २५ वर्षांपासून सहभाग.
- * महिलांच्या व मुलींच्या अनैतिक व्यापारविषयक क्षेत्रात कायदेशीर मदत व आधार देण्याचे कार्य.
- * मुस्लिम महिलांमधील अल्पवयीन लग्न आणि तोंडी घटस्फोटाची पद्धत यावर राष्ट्रीय पातळीवरील कार्यशाळेचे आयोजन.
- * दलित अत्याचाराच्या घटनांमध्ये प्रत्यक्ष पीडीतांना भेटी आणि धीर देण्याचे काम. राज्य शासनाकडे त्यांना न्याय देण्यासाठी आग्रही मागण्या.
- * हुंडाबळी, घटस्फोट, पोटगी कायदा, बलात्कार कायदा, हिंदू विवाह कायदा, हुंडाविरोधी कायदा, गर्भपात कायदा, द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा, गर्भलिंग निदान प्रतिबंधक कायदा, समान वेतन कायदा या अनेक विषयांवर १९९३ ते २०१० या काळात राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवरील परिषदा, प्रशिक्षणे, परिसंवादांचे आयोजन.
- * लातूर परिसरातील भूकंपग्रस्त महिलांकरीता विशेष मोहिमेचे आयोजन.
- * विकलांग व दुर्बल व्यक्तींसंदर्भात काम करणाऱ्या अनेक सामाजिक संस्थांशी संलग्नता, अंध, श्रवणदोष, विशेष मुलींच्या निवासी शाळा, आदिवासी मुलींच्या आश्रमशाळा अशा अनेक संस्थांसोबत सातत्याने काम.

■ विविध राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सहभाग :

- * १९९४ ते २००२ या काळात बँकॉक, मालदीव, भूतान, इस्लामाबाद, दिल्ली, बांगला देशांमध्ये आयोजित नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन, स्त्री-पुरुष समानता आणि महिला व मुलींचे हक्क या विषयांवरील युनिफेम परिषदेत सातत्याने सक्रीय सहभाग व समन्वयक म्हणून काम.

- * जागतिक महिला आयोग न्यूयॉर्क येथे आयोजित महिलाविषयक परिषदेला व यूएनच्या 'गिअर कॅम्पेन' मध्ये सातत्याने सहभाग १९९६ ते २००१, २००३, २००४, २००६, २०१०, २०१५, २०१६.
- * जागतिक महिला परिषदेच्या स्वयंसेवी संस्था समितीवर सदस्या.
- * युनिफेम संस्थेच्या अभ्यास गटाचे सदस्यत्व आणि बांगला देश व नेपाळला भेट, बँकॉक परिषदेत सहभाग.
- * एशिया पॅसिफिक स्वयंसेवी संस्था फोरम, बँकॉक येथे सहभाग २००४.
- * यू. एन. विमेनच्या दक्षिण आशिया प्रादेशिक कार्यालयातील चमूची समन्वयक म्हणून काम २००४ ते २००६.
- * साऊथ एशिया, काठमांडू, इस्लामाबाद, भूतान येथे भेटी.
- * युनिफेमच्या व यूएन विमेन महिला विकासाच्या विविध विषयांवरील ९, १० व ११ व्या विचारमंचाची सदस्या म्हणून काम व २०१५, २०१६ च्या कार्यात सहभाग.
- * भारत सरकारच्या नियोजन आयोगाच्या २००३-०४ मधील महिला विकासविषयक अभ्यासगटामध्ये सहभाग. नियोजन आयोगाला अभ्यासातील निष्कर्षांचे स्त्री आधार केंद्राच्या वतीने सादरीकरण.
- * नाओ या ख्यातनाम आंतरराष्ट्रीय संस्थेच्या विविध उपक्रमांमध्ये सातत्याने सहभाग, १९९६ ते २०००.
- * स्त्री आधार केंद्राच्या वतीने आणि युनिफेम व ट्रान्स एशियन चेंबर ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्रीच्या सहकार्याने आयोजित राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन कार्यशाळेचे मुंबईमध्ये यशस्वी आयोजन २००६.
- * फोर्ड फाऊंडेशनच्या सहयोगाने ४४ देशांच्या प्रतिनिधींची उदयपूर, राजस्थान येथे आरोग्य आणि प्रजनन हक्कविषयक कार्यशाळेचे यशस्वी आयोजन. एक थांबा तक्रार निवारण केंद्र संकल्पनेची रचना व सादरीकरण सन १९९८.
- * केंद्र सरकारच्या सूचना व प्रसारण मंत्रालय आयोजित राज्यस्तरीय कार्यशाळेमध्ये पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदींनी घोषित केलेल्या 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' या नावीन्यपूर्ण योजनेच्या प्रमुख वक्त्या म्हणून उपस्थिती आणि सक्रीय सहभाग २०१५.
- * ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, सिंगापूर येथे २०१७-१८ मध्ये राष्ट्रकुल संसदीय मंडळातर्फे विधिमंडळ शिष्टमंडळात सहभाग.

■ पुस्तके लेखन व प्रकाशन :

बडोदा संस्थानातील ख्यातनाम साहित्यिक श्री. चंद्रशेखर गोन्हे, ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते नामवंत साहित्यिक श्री. विंदा करंदीकर यांच्या साहित्यिक परंपरेचा वारसा आणि कवी श्रीधर, विजया जहागीरदार यांचा सहवास लाभल्याने अनेक पुस्तकांची निर्मिती व लेखन सातत्याने सुरू. वयाच्या २० व्या वर्षापासून विविध दैनिके, मासिके, पाक्षिके, दिवाळी अंकांमध्ये महिलांविषयक विषयांवर विपुल लेखन.

- * उरल्या कहाण्या
- * नारीपर्व
- * माणूसपणाच्या वाटेवर
- * महिला आणि समाज
- * विधानपरिषदेतील माझे कामकाज
- * स्त्रिया व कायदा
- * महाराष्ट्रातील महिलांचा कायदेविषयक दर्जा
- * स्त्रिया समान भागीदार
- * कौटुंबिक हिंसाचार विरोधी कायदा - वेध स्त्री प्रश्नांचा
- * पंचायतराज मार्गदर्शक
- * पोलीस मार्गदर्शक
- * विविध संशोधनात्मक लेखन
- * महाराष्ट्रातील महिलांचा कायदेविषयक दर्जा
- * विकासाची एकाकी वाटचाल
- * निर्णय प्रक्रियेतील महिलांचा सहभाग
- * एचआयव्ही (एड्स) आणि त्याचा महिलांवरील परिणाम
- * भिंतीमागचा आक्रोश
- * 'आम्ही स्त्रिया' या दिवाळी अंकातून महिलाविषयक व्यापक लिखाण व संपादक म्हणून काम. १९९६ ते २००५; १० वर्षे अंक प्रकाशित.
- * शिवसेनेच्या नियोजन विभागाकरिता ग्रामीण व शहरी विकास कार्यक्रमांवर दोन पुस्तकांची निर्मितीत सहभाग.
- * विधानपरिषद माझे कामकाज (कालखंड २००२ ते २००७), प्रकाशक : पद्मगंधा प्रकाशन.

- * विधानपरिषद माझे कामकाज : कायदा आणि सुव्यवस्था (कालखंड २००७ ते २००९), प्रकाशक : मन-रंजन प्रकाशन.
- * विधानपरिषद माझे कामकाज (कालखंड २००७ ते २००९), प्रकाशक : मन-रंजन प्रकाशन.
- * लोकसत्ता, सकाळ, सामना अशा विविध दैनिकांमध्ये ललित व स्तंभलेखन. मी मराठी, इंग्रजी, स्टार न्यूज, इंग्रजी २४ तास, आयबीएन न्यूज, टीव्ही नाईन, एबीपी माझा, डीडी नॅशनल वाहिन्या, साम टीव्ही, सह्याद्री वाहिनी, आयबीएन लोकमत या वाहिन्यांवरील मराठी, हिंदी, इंग्रजी भाषेतील विविध परिसंवादांमध्ये सातत्याने सहभाग.
- * नारी न्यूज फिचर सर्व्हिस - १९९६ ते २००८.

■ पारितोषिके व पुरस्कार :

- * महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा 'उरल्या कहाण्या' पुस्तकाला सर्वोत्तम कथासंग्रह पुरस्कार १९९०.
- * प्रथम लिखित कथेला प्रतिष्ठित किलोस्कर पुरस्कार १९९४.
- * महाराष्ट्र राष्ट्रकुल समितीचा राष्ट्रपती श्रीमती प्रतिभाताई पाटील यांच्या हस्ते सर्वोत्तम वक्ता पुरस्कार २००९.
- * आयकॉन फाऊंडेशन, नाशिक यांचा 'महाराष्ट्र कन्या पुरस्कार' २०१५.
- * नाशिक सार्वजनिक वाचनालयाचा सन २०१७ चा 'कार्यक्षम आमदार पुरस्कार'.

■ शैक्षणिक अर्हता : मुंबई विद्यापीठाची आयुर्वेदातील पदवी १९७७

■ जन्मतारीख : १२ सप्टेंबर, १९५४

■ पत्रव्यवहाराचा पत्ता :

१) सिल्व्हर रॉक्स, मॉडेल कॉलनी, हरेकृष्ण मंदिर पथ, पुणे - १६.

२) स्त्री आधार केंद्र, सर्व्हे नं. १४, घर नं. १४५/१, गणेशनगर, धायरी, पुणे ४११ ०४१.

E-mail : asmita.jagruiti@gmail.com streeadharkendra@gmail.com

Website : www.streeadharkendra.com

दूरध्वनी : ०९८२०३५१२७५, ०२०-२४३९४१०४,

फॅक्स : ०२०-२४३९४१०३.